اسانجي سنڌ

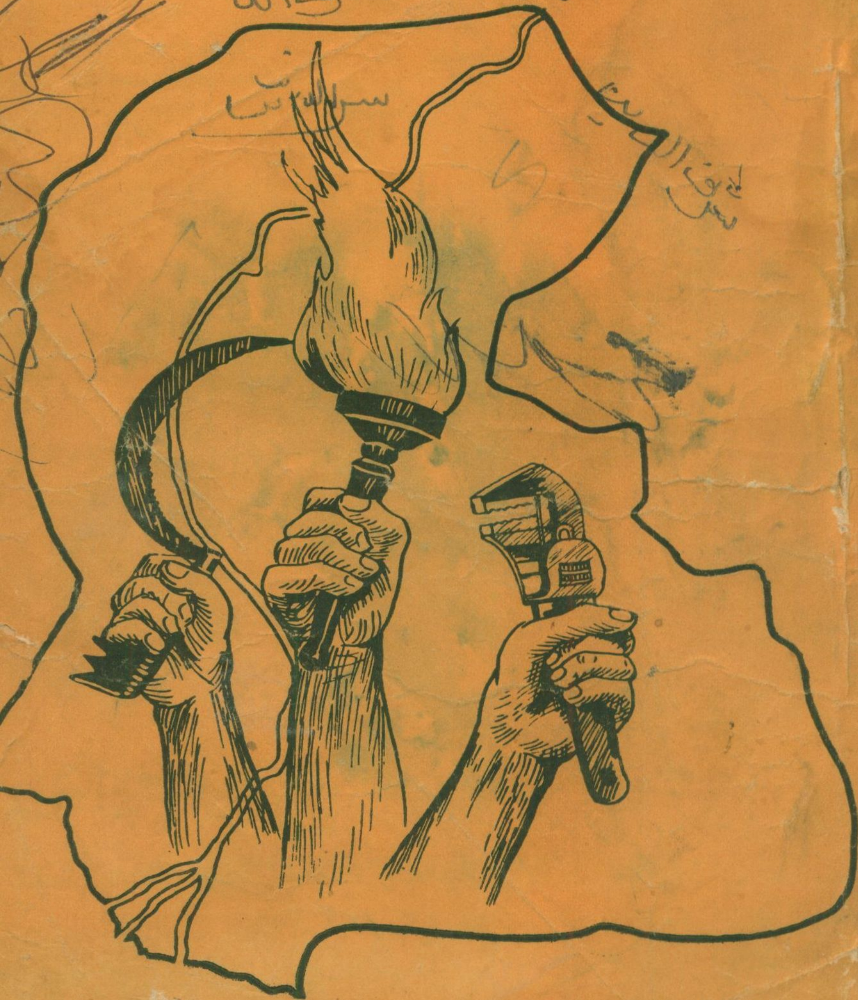

سهڻي پبليڪيشن جي 'آڳاٽو ادب' سلسلي
جو پھريون ڪتاب

اسانجي سنڌ

[ورهاڱي کان اڳ جي حالتن تي اصلوڪيون ڪهاڻيون]

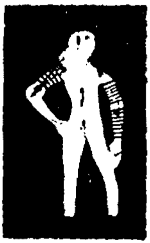

سهڻي پبليڪيشن

الهندو ڪڇو، حيدرآباد، سنڌ

پهريون ڇاپو: جون - ١٩٤٧

ڇپائيندڙ: موهن پنجابي، باغي پبليڪيشن، هندستاني ساهتيه آستان، فريئر روڊ، ڪراچي

ڇپيندڙ: "جنتا" پرنٽنگ ورڪس، فريئر روڊ، ڪراچي

ٻيو ڇاپو: اپريل - ١٩٧٢

ڇپائيندڙ: طارق اشرف، سهڻي پبليڪيشن، الهندو ڪچو، حيدرآباد، سنڌ

ڇپيندڙ: شرف پرنٽنگ پريس، ياڏي خان چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

پاران: ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

قيمت هڪ رپيو

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

فهرست

گذارش (نئون پيش لفظ)	طارق اشرف	
اسانجي معنڌ (پهريون پيش لفظ)	شيخ اياز	٥
هراس	رام امرلعل پنجواڻي	١٠
پلڙيسري	شيخ اياز	٢١
سائو سوٽ	موهن پنجابي	٢٩
دشمن ڪير؟	ڪيرت ٻاٻاڻي	۴٥

گذارش

'سهڻي پبليڪيشن' جي پاران 'آڳاٽو ادب' سلسلي جو هيءُ پهريون ڪتاب آهي. ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾، سنڌيءَ ۾ اڻ-ڳڻيا ڪتاب نڪتا هئا، جن مان سوين نه بلڪ هزارين بهترين ڪتاب هئا، جن مان ڪي اصلوڪا ۽ ڪي ترجما هئا. پر افسوس جو ورهاڱي کانپوءِ انهن عظيم ڪتابن جو وڏو سرمايو، يا ائين چئجي ته اُهي سيئي ڪتاب يا ته ضايع ٿي ويا يا اڻ-لڀ. اسين اها ڪوشش ڪريون پيا، ته انهن ڪتابن مان جيترا ڪتاب ملي سگهن، اُهي اسين شايع ڪريون، ته جيئن اِهي اڻ-لڀ ڪتاب سنڌيءَ ۾ وري پڙهندڙن کي ملي سگهن. هي ڪتاب اسانکي جناب **سوڀي گيانچنداڻي** کان مليو، ۽ انهن ڪهاڻين کي جناب **مير محمد پيرزادي** ڪتاب تان پريس ڪاپيءَ لاءِ اتاريو، اسين انهن ٻنهين صاحبن جا شڪرگذار آهيون.

اصل ڪتاب ۾ جيئن ڪهاڻيون ڇپيل آهن، اسان اهڙيءَ ريت ئي هتي ڇپيون آهن، يعني ڪهاڻين جي ٻولي يا ٻيهڪ جي نشانين ۾ ڪابه ڦيرڦار نه ڪئي وئي آهي، البت ترتيب ۾ ڪن مجبورين ڪري فرق اچي ويو آهي. اصل ڪتاب ۾ پهرين ڪهاڻي 'سائو سونٿ'، ٻي 'پاڙيسري'، ٽين 'هراس' ۽ چوٿين 'دشمن

ڪير؟ چيبل هئي. نئين ترتيب لاءِ اسانکي افسوس آهي.

هيءُ ڪتاب اڄ کان سا ڏيا پنجويهه سال اڳ، جون، ۱۹۴۷ع ۾ شايع ٿيو هو. هن ڪتاب ۾ انهيءَ وقت جي حالتن تي لکيل ڪهاڻيون آهن. ۽ انهيءَ وقت جي مناسبت سان شيخ اياز پيش لفظ لکيو هو. پر ڪير چوندو ته اهو پيش لفظ ورهاڱي کان اڳ جي حالتن تي لکيل آهي. ائين پيو لڳي، ته ڄڻ اڄ جي حالتن تي لکيو ويو آهي. فرق فقط ايترو آهي ته انهن ڪهاڻين ۾ هندن کي سنڌ ڇڏڻ کان منع ڪئي وئي آهي، پر گهڻي ڀاڱي هندن سنڌ ڇڏي ڏني، نه فقط عام ماڻهن پر اديب به هليا ويا، ايستائين جو انهن مجموعي ۾ جن ٽن هندو ڪهاڻيڪارن جون ڪهاڻيون آهن، جن پڻ انهيءَ ڳالهه کي زور ورايو آهي ته هندو سنڌ نه ڇڏين، آهي پاڻ به سنڌ ڇڏي ويا. ڪاش هندو سنڌ نه ڇڏين ها، ڇاڪاڻ ته سندن وڃڻ ڪري هندستان مان مهاجر آيا، هڪ هندو جي مقابلي ۾ ڏهه ڏهه. جيڪڏهن هندو وينا هجن ها، ته سنڌ ۾ اڄ انهن مهاجرن جي اڪثريت نه هجي ها، جنجي ڪري اسانجي زبان ۽ تهذيب خطري ۾ پئجي وئي، نه فقط اهو، بلڪ هاڻ ته عزت ۽ جان کي به خطرو آهي.

اياز ورهاڱي کان اڳ چيو هو ته: اسانکي بهاري نه گهرجن، هن وقت پنجويهن سالن کانپوءِ وري بهارين کي آڻڻ جون سازشون ٿي رهيون آهن. ۽ انهنکي آڻڻ سان مطلب اِهو اٿن ته سنڌين جي اڪثريت گهٽائجي. جتي اِها سازش پئي ٿئي ته بهارين کي سنڌ ۾ آڻجي، اتي سنڌ ۾

مهاجر پنهنجي نام نهاد اردو اخبارن جي ذريعي اها پروپيگنڊا پئي ڪرائي رهيا آهن ته سنڌ ۾ رهندڙ هندو غدار آهن، انهن کي سنڌ مان ڪيڏي پاوت اماڻيو وڃي ۽ انهن جي جاين تي بهارين کي آباد ڪيو وڃي. اسين غيرسنڌين جي انهيءَ سازش کي ڪامياب ٿيڻ نه ڏينداسين، اسين پاڻ کي اقليت ۾ تيڻ نه ڏينداسين، جيڪڏهن اسانکي اقليت ۾ ڪيو ويو ته اسين پوري طاقت سان مقابلو ڪنداسين.

اياز ورهاڱي کان اڳ هندن کي صلاح ڏني هئي ته سنڌ نه ڇڏي وڃو. پر انهن عمل نه ڪيو ۽ گهڻي ڀاڱي لڏي ويا. اسين وري ڪين صلاح ٿا ڏيون، ته اوهين غير سنڌين جي پروپئگنڊا تي نه ڊڄو ۽ پنهنجي وطن کي ڇڏڻ جو خيال به نه ڪريو. هي اوهانجو پنهنجو وطن آهي، هن زمين تي اوهانکي غير سنڌين کان وڌيڪ حق آهي، پنهنجي حقن لاءِ مقابلو ڪبو آهي، ڇڏي نه وڃبو آهي.

اسين سنڌي مسلمانن کي به عرض ڪريون ٿا، ته وقت جي نزاڪت کي ڏسو ۽ سمجهو، ورهاڱي وقت به اسانکي اسلام جي نالي ۾ بيوقوف بڻايو ويو هو ۽ غير سنڌين کي اسانجي مٿان مڙهيو ويو. پنجاب فقط اهي، مهاجر کنيا جنجي مادري زبان پنجابي هئي، ته جيئن سندن زبان کي خطرو نه ٿئي. سرحد وارن پنهنجي ڌرتيءَ تي مهاجرن کي اچڻ ئي نه ڏنو ۽ بلوچستان ۾ مهاجر پاڻ ئي ويا ڪونه. گهڻي ۾ گهڻا سنڌ ۾ آيا، ۽ اسان سنڌين، سڀاجهن سنڌين کين دلين ۾ جايون ڏنيون ۽ اهي

بي ضمير اڄ سنڌ جا ٿي ويري ٿي پيا آهن. سنڌ جو ڪائي، سنڌ جي ڌرتيءَ کي ٿي ختم ڪرڻ گهرن ٿا، جن سنڌين انهن کي مسلمان سمجهي دلين ۾ جايون ڏنيون، اهي اڄ انهن جي وجود کي ختم ڪرڻ جون ڪوششون ڪري رهيا آهن.

هاڻ وقت آهي، ته اسين سڀئي سنڌي پنهنجا ويڇا وساري، پنهنجون رنجشون وساري پاڻ ۾ متحد ٿيون، ۽ پنهنجي خلاف ٿيندڙ هر سازش جو مقابلو ڪريون ۽ سنڌ کي بچايون. اها ڳالهه نه وسارڻ گهرجي ته اتحاد ۾ وڏي طاقت آهي، جيڪا قوم متحد هوندي، انهيءَ کي ڪو به شڪست نه ڏئي سگهندو.

اڄ اسانجي زبان کي خطرو آهي، اڄ اسانجي تهذيب کي خطرو آهي، اسانجي عزت خطري ۾ آهي، اڄ اسانجو وجود خطري آهي. جيڪڏهن اسانکي پاڻ بچائڻو آهي ته پاڻ ۾ متحد ٿيڻو پوندو. نه ته سنڌ تباهه ٿي ويندي.

اچو ته سڀئي سنڌي عهد ڪريون ته اسين سنڌ جي خلاف ٿيندڙ ڪنهن به سازش کي ڪامياب ٿيڻ نه ڏينداسين. اسين ڪنهن به حالت ۾ ٻهارين کي سنڌ ۾ اچڻ نه ڏينداسين. اسين هر حالت ۾ سنڌيءَ کي سنڌ جي واحد قومي ۽ سرڪاري زبان بڻائينداسين. پوءِ انهيءَ لاءِ اسانکي ڪنهن سان به مقابلو ڪرڻو پوي، ڪنداسين.

جيئي سنڌ ـــ سدا جيئي سنڌ

ـــ طارق اشرف

اسانجي سنڌ (پهرين ايڊيشن جو پيش لفظ)

اڄ اسين زندگيءَ ۽ موت جي ڇڙ واٽي تي بيٺا آهيون. ممڪن آهي ته موجوده فرقيوار ڪشمڪش ۾ اسانجي علحدي تهذيب، الڳ قوميت، ٻولي، ادب، آرٽ، اقتصادي (Economic) ترقي، مطلب ته جدا شخصيت ميٽجي وڃي. انڪان ته انڪار نه ڪري سگهبو ته اسين سنڌي هڪ جدا قوم آهيون. اسانجي زندگيءَ جي طرز، رهڻي ڪهڻي، اٿ ويه، خوراڪ پوشاڪ، ٻول چال، وهم وسوسا، اُمنگ اُڌما، ريتون رِوايتون، مشغوليون مصروفيتون سڀ هڪ

جدا رنگ ۽ ڍنگ رکن ٿيون. سنڌوءَ تي خاص دارومدار اسانجو آهي، ململ جو چولو ۽ گوڏ اسانجو مخصوص لباس آهي، بلهاڙو ۽ ونجهه وٽي اسانجي ئي راند آهي، دلو فقط سنڌ جو سادو ساز آهي، ڪافي رڳو اسانجي ڪلام ۾ ملندي، مومل راڻو، سسئي پنهون، راءِ ڏياچ فقط اسانجي ڏند ڪٿائن (Mythology) جو حصو آهي- نہ رڳو ايترو پر اسانجون ملڪي حدون ۽ ٻولي بہ جدا آهن. ان مان ثابت آهي تہ اسين سنڌي هڪ جدا قوم آهيون، اسانکي هڪ الڳ شخصيت آهي-

ان ۾ شڪ نہ آهي تہ دنيا بين‌الاقواميت ڏانهن وڌي رهي آهي. پر اها بين‌الاقواميت ڪهڙي جنهن ۾ قوميت صفا ميٽجي وڃي؟ دنيا جا مزدور هڪ نظام لاءِ لڙي رهيا آهن، پر انجي معنيٰ اها نہ آهي تہ هو هڪ قوم آهن- انتر راشٽريہ اتفاق ايندو تہ بہ راسٽريہ شخصيت گم نہ ٿيندي .

نہ وري مذهب ئي قوميت ۾ دخل اندازي ڪري سگهي ٿو. مون قبوليو تہ سنڌي ۽ پنجابي مسلمان جو مذهب ساڳيو آهي، سنڌي هندو ۽ يو-پيءَ جو يٿيو ساڳي ڌرم جي پوئلڳي ڪن ٿا. سنڌي مسلمان ۽ طهر، نڪاح ۽ زڪوات، صدقي، عبادت، ۽ موت نماز جي رسم ساڳي طرح ادا ٿي ڪئي وڃي جهڙي طرح پنجابي مسلمان جي؛ سنڌي هندوءَ جو جيڻو، وواه، ڏيتي ليتي سراڌ وغيره ڌرمي ريتيون روايتون هوبهو ساڳيون آهن جهڙيون

گجراتي هندوءَ جون. پر ڇوءَ ڇا؟ انگلنڊ ۽ جرمنيءَ ۾ پراٽيسٽنٽ فرقو زور آهي. ٻنهي جو مذهب، ولادت جي رسم (Baptism)، شاديءَ جو قائدو (Lex Lori)، ڪفن دفن ساڳيو آهي. پر ڪوئي انگلنڊ ۽ جرمنيءَ کي هڪ قوم چئي سگهندو؟ ڇا؟ پر جيڪي ٻه شيڪسپيئر کي پنهنجو شاعر سمجهن ٿا، جي ٿيمس نديءَ ۾ انگريزي ڪارئي کي پنهنجي رت ۾ ڇوليون ماريندو ڏسن ٿا، جن ليڊس ۽ برمنگهام جي ڪاٿين ۾ جند جان گنوائي آهي، سي بيشڪ هڪ جدا قوم آهن ۽ مذهب ڪنهن به ٻي قوم کي سندن قوميت ۾ شريڪ نه ٿو ڪري سگهي. ان ڪري ملڪي حدن، تهذيب، ٻولي، اقتصادي ۽ سماجي تعلقات کي نظر ۾ رکندي، ردڪد جي خوف کان سواءِ چئي سگهجي ٿو ته اسين سنڌي هندو ۽ مسلمان هڪ علحدي قوم آهيون. قوميت جي لحاظ کان نه اسين هندستاني يا پاڪستاني آهيون ۽ نه هندو يا مسلمان. اسين صرف سنڌي آهيون.

هينئر اچو ته مٿئين سياسي نظرئي (Political theory) کي خيال ۾ رکي سنڌ جي فضا جاچيون. سنڌ جي گهرج کان زياده زمين پنجابين ۽ مهاجرن کي ڏني ٿي وڃي ۽ ان لاءِ دليل اهو ٿو ڏنو وڃي ته هو اسانجا هم مذهب ڀائر آهن ۽ تنهن ڪري انهن جو اسانجي مال ملڪيت، زر زمين تي حق آهي. جي اها ڳالهه صحيح آهي ته ڇوءَ جپانين جو چينائن تي ظلم زبردستي ڇو نديو وڃي؟ هو ٻئي ٻڌ ڌرم جا پوئلڳ آهن ۽ ساڳئي

وقت چين ۾ زرعي زمين بہ جام آهي.

اسان سياسي طاقتن جي ڦرتين گهرتين ۽ چالبازين ، نعرن جي بلند آوازن ۽ بي معنيٰ واڪن جي ور چڙهي اهو وساري ويٺا آهيون تہ ”اول خويش پو درويش.“ سياڻي سنڌ ۾ ترئڪٽر ڪم آندا وڃن ۽ معدني پاڻ وڌو وڃي تہ اسان جو هاري هينئر ڪان چئوڻي پنجوڻي زمين ڪيڙي سگهندو ۽ جيڪڏهن اسين هينئر پنهنجي زمين ائين خيرات ڪري ڇڏينداسين تہ پوءِ پنهنجن سنڌي پاٽرن لاءِ ڪٿان آڻينداسين؟ مسجد ۾ ڏيئو ۽ گهر ۾ اونده!

پنجابين تہ اسان جي سنڌ کي هڪ گند جو ڍپو ڪئي ٻڌايو آهي. پنجابي رنڊيون سنڌ ۾، پنجابي نيم حڪيم سنڌ ۾ ، پنجابي ڪوڙهيا ڪشتا، ڪمبخت، ڪم فهم سڀ سنڌ ۾! شل نہ ڪنهن سنڌي مسلمان جو ڪم پنجابي مسلمان ۾ پئي! پتو پئجي ويندس تہ سندس هم مذهب ڀاءُ کي ڪائنس ڪيتري نفرت آهي ۽ هو ڪيتري نہ ڪرفر، رعب داب سان ٿو هلي! سنڌ جو قديم پهاڪو آهي تہ ”پنجابي ايڪ تہ پائين ڏون، جي ڏون تہ هي جهڳا هي تون!“

اڄ سچ پچ تہ پنجابين اسانجي جهڳي ۾ اک وڌي آهي، نہ رڳو ايترو پر اسانجي ٻولي بہ اردو ۽ هنديءَ جي جهڳڙي جو شڪار ٿي رهي آهي. اردوءَ جو سنڌيءَ تي قبضو، پنجابيءَ جو سنڌ ۾ زور.

هوڏانهن وري گجراتي ٻنبو سچيءَ ڪراچيءَ جي

واپار ۽ ڪانگريس تي قبضو ڪري ويئو آهي. ملڪ اسانجو، زرخيز زمينون، بندرگاه، ڪارخانا اسان جا، مزدور هاري اسان جا، باقي فائدو وٺي گجراتي بنيو!

اي سنڌي مسلمان! ذرا اک پٽ. مذهب جي تڪي وهه ۾ لڙهي نه وڃ. ڇا اهي پنجابي ۽ بهاري مسلمان جن سان تنهنجو ڪو خاص رشتو ناتو نه آهي، جنجي ٻولي تو لاءِ ڏيهي ۾ نڪريون آهي. جنجي خوراڪ ڏسي توکي قيءِ اچي وڃي، جنجي پوشاڪ تي تون کلي کلي ڪيرو ٿي، جن جي نس نس ۾ تنهنجي خلاف نفرت ۽ بي پرواهيءَ جا جذبا دورو ڪري رهيا آهن، جي سنڌي لفظ کي حقير، جاهل، ڪمزورجي معنيٰ سان ڪم ٿا آڻين، تنکي تون پنهنجي عزيز هم وطنين سنڌي هندن کان وڌيڪ پسند ڪندين؟ غورڪر! پنهنجي پير تي پاڻ ڪهاڙو نه هڻ! سنڌي هندو نه توسان ٻچپڻ ۾ گڏ کيڏيا آهن، هو رنگ روپ، شڪل شبيهه، ڪپڙي لٽي، ڪاڏي پيتي ۽ سڀ کان وڌيڪ ٻوليءَ ۾ توجهڙا آهن.

ڇا تون پنهنجي محبي شاعر جي ڪلام جي بدران وارث شاهه جو هيررانجهو وڌيڪ پسند ڪندين؟ ڇو تو نانگ کي کير پيارين؟ اهي پنجابي ۽ بهاري تنهنجون زمينون، نوڪريون، واپار، تهذيب ۽ قوميت ٻولي سڀ کسي وٺندا. هي هندو توسان ساڳي داڻي پاڻي، آبهوا، واچ، مينهن، ڏينهن رات ۾ پليا آهن، هي تنهنجي تهذيب، قوميت ۽ ٻولي جو هڪ اٽوٽ عنصر آهن. پنهنجن سان

چني پراون سان نہ گڏج! ڪجھ ساڃھ سڪہ.

اي سنڌي هندو! تنهنجون وايون ڇو ٻتال ٿيون آهن، تون هراسجي ڇو ويو آهين! ٻڌتر ۾ نہ پئہ، ڪجھ سمجھ سوچ ڪان ڪم وٺ، ڪجھ همٿ ڌار! تون جئپور، اڏيپور مطلب تہ سنڌ ڪان ٻاهر وڃي پنهنجو آپ۔گهات ڪري رهيو آهين. جن سان تنهنجي ڏيٺ ويٺ ۽ ساز سلوڪ نہ آهي، جنجي ٻولي ۽ تهذيب تولاء صفا ڌاري آهي، تن ۾ رهڻ آپ۔گهات نہ آهي تہ ڇا آهي؟ جتي زندگيءَ ڪي قلڻ قولڻ لاء فضا نہ هجي، جتي جذبا احساس دٻيا رهن، جتي دوستي جو دم نہ پرجي، جتي ڌاريائپ ۽ ڌڪا هجن، اتي حياتي موت ڪان بہ بدتر آهي. ڇا ان سياسي ۽ سماجي آپ۔گهات ڪان تون پنهنجي هم قوم ڀائن هٿان مرڻ وڌيڪ پسند نہ ڪندين؟ مرڻو بہ هن ديس ۾ آهي، جيئڻو بہ اتيئي آهي. تو شاھ جو سهنيو ڪيئن وساريو آهي:

مون مارن سين لڏيون، لوئيءَ ۾ لائون،
سون برابر سڳڙا، مونکي ٻانهن ٻڌائون،
عمر جون آئون، پٽ ڪيئن ڀھريان سومرا!

پر توکي ڇيو ڪنهن آهي تہ هتي فساد ٿيندا جو تون لڏپلاڻ جا خيال پيو ڪرين؟ هيءَ صوفين جي سنڌڙي، هي شاھ ۽ سامي، دلپت ۽ روحل جي سنڌڙي، جتي اسين ڪير ڪنڌ تي رهيا آهيون، اتي ڇا جا فتنا فساد، جهيڙا

جهڳڙا؟ تون صرف پڻ ۾ ونءُ نہ وڃ. تنهنجا مسلمان ڀائر گهٽائيءَ ۾ آهن ۽ جيستائين فرقيوار چونڊون آهن، تيستائين مسلم ليگ جو راڄ آهي. پر پوءِ ڇا؟ ڀلي مسلمان حاڪم هجن. ڇو جو مير مسلمان نہ ها! تو سان بي انصافي ٿئي تہ انهن ڦرئي واڻئي وانگر رڙيون نہ ڪر. پنهنجا حق طلب پر منٿ، محبت، حب هجت سان! انهن هاءِ گهوڙا مچائڻ مان تہ تو کي ڪجهہ بہ هٿ نہ اچندو. الٽو ترشي وڌندي "سؤ سهي سوائي نہ سهي" جو مثال نہ ٿيءُ. سنڌ کان ٻاهر وڃين ڪڇين ۽ پيٽ جي وچير تنهنجي هستي ۽ وجود مٽجي ويندو، تنهنجي سڀيتا ۽ سنسڪرتا ناس ٿي ويندي. آءُ ۽ پنهنجا صلح سان حق طلب. ڪس ڪٿر جو هرويرو ايترو خيال نہ رک.

هي تنگدلي يا تنگ نظري نہ آهي، هي وطن دوستي ۽ قوميت پرستي، فئسزم نہ آهي. اڄ ٿي اسين پنهنجي سنڌڙيءَ جي نرالي هستيءَ کي برقرار رکڻ لاءِ، پنهنجي مادر وطن جي جداگانہ شخصيت کي بچائڻ لاءِ پنهنجي تهذيب ۽ تمدن، ٻولي ۽ ادب جي حفاظت لاءِ، قسم کائون ٿا تہ اسين سنڌ کي هندستان پاڪستان، هندو مسلم جي ڇڪتاڻ ۾ نقصان نہ پهچائينداسين.

هندو مسلم عوام کي متحد ٿي جاگيرداري ۽ سرمائيداري قوتن جو مقابلو ڪرڻو آهي. هر ۽ هٿوڙو زمين تي راڄ ڪندو ۽ ان جهنڊي جي سلامي سنڌي هندو مسلمان گڏجي ڪندا. اوچ درجا تہ ڦڙقوت و جهندا

جٿن هو پنهنجي من- ماني ماڻيندا رهن پر عوام لاءِ اتفاق ضروري آهي.

هي آکاڻيون انهيءَ محبت، اتفاق، حب‌الوطني ۽ بغاوت جو نتيجو آهن. اڄ اسين ترقي پسند اديب هن سماج جي جهوني تصور ۽ رجعت پسند خيالات سان ٽڪر کائي رهيا آهيون. جو سياست حل ڪرڻ ۾ ناڪامياب ٿي آهي تنهن کي ساهتيه سمجهائڻ لاءِ نڪتي آهي. اميد ته اسانجي هيءَ ڪوشش وٽرت نه ويندي ۽ انٿين زندگي ۽ نئون نظريو پيدا ڪندي.

ـــــشيخ اياز

رام اھر لعل پنجواڻي

هـــراس

سدوريءَ پنهنجي طوطلي زبان ۾ ماءُ کان پڇيو، ”امان، اڃان بابا نہ آيو آهي؟“ هنجي ماءُ جواب ڏنو: ”اچي ويندو. تون آس کان اندر اچ.“ هن پاڻ سان ڳالهائيندي چيو: ”اڄ اُس تہ نہ آهي ڄڻ باه ٻري رهي آهي.“ سدوريءَ ماءُ هونءَ تہ سويل ئي ماني تيار ڪري گهر جو ٻيو ڪم ڪار ڪندي هئي. پر اڄ بزار کان ڀاڄي دير سان آئي هئي، ان ڪري ٿوري دير ٿي ويئي. ڏاڍي گرمي هئي. صبوح نوين بجي کان جهولو لڳي رهيو هو. سخت گرم هوا ۽ ان سان گڏ مٽيءَ جا ننڍا طوفان. ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو تہ هن پيري ڏاڍو سخت اونهارو ٿيندو. سويل ئي گرمي ۽ جهولا شروع ٿي ويا هئا. اڃا ميءَ مهني جي پڇاڙي هئي. هونءَ بہ جيڪب آباد گرمين کان مشهور آهي.

سدوريءَ ماءُ کي ڦلڪا پچائيندي ڏاڍي پريشاني ٿي رهي هئي. هڪ اُس ٻيو باه- جنسي جهنم لڳو پيو هو. ايتري ۾ سالوءَ ماءُ گهر ۾ اندر ايندي تعجب وچان چيو، ”اڄ ڇا ٿيو اٿيئي جو اڃا ماني تيار نہ ڪئي اٿيئي؟“

سدوريءَ ماءُ ڦلڪي کي ويليندي جواب ڏنو: ”ويهہ ڇانو ۾ ٿي ويهہ. بس پڇاڙي وارو ڦلڪو آهي. ڀاڄي دير سان وٺي آيا هئا.“

سدوريءَ ماءُ ماني تيار ڪري اچي هن سان ويٺي ڳالهيون

ڪرڻ. سالوءَ ماءُ ٻاڙي ۾ رهندي هئي. هنن ٻنهي ڄالن جو گهرو رستو هوندو هو. هيڏانهن هوڏانهن هڪ ٻئي وٽ ايندي ويندي هيون. گهڻو ڪري روز ٻاڇيءَ جي ڏي وٽ ڪنديون هيون. ڪنهن ڏينهن سالوءَ ماءُ دال بصر ڪندي هئي ته هوءَ ساڻي ٻاڇي؛ ڪنهن ڏينهن ٻينديون بصر ته سدوريءَ ماءُ وري ٻٽاٽا تيار ڪندي هئي. ٻوءِ ٻاڻ ۾ ڏي وٽ ڪري ماني جو ذائقو وڌائينديون هيون. سڪ محبت جا پيچ پختا ڪنديون هيون.

سالوءَ ماءُ چيو. "ٻڌو ائيٺي اڄ مسلمانن جي ميٽنگ ٿيڻي آهي. ڏاڍا گهڻا مسلمان اچڻا آهن. چون ٿا ڪراچي کان وزير به ايندا."

سدوريءَ ماءُ. "مونکي ته خبر ڪانهي."

سالوءَ ماءُ. "هاڻي مونکي پنهنجو پٽ ٻڌائي ويو: چيائين ته گهر کان ٻاهر نه نڪرجو. متان ٿورو گوڙ ٿي پوي."

سدوريءَ ماءُ: "وري ڇا جو گوڙ. تون ته هر هميشه نيون ڳالهيون ڪٺي ايندين آهين."

سالوءَ ماءُ. "ٻيڻ، مسلمانن جي ميٽنگ جو. الائجي هنن کي ڪهڙي ڇا جو هاڻي وٽن ميٽنگون ڪندا. ڪيترن ڳوٺن کان ماڻهو آيا آهن. تنبون لڳي ويا آهن بزار کولي ويٺي آهي. ٻٽنڊ ٻاجا گهرايا اٿائون."

سدوريءَ ماءُ. "هي اڇن ته انهن کان پڇان. هنن کي ضرور خبر هوندي."

سالوءَ ماءُ. "تون ته ٿڌو مانجهاندو ڪري ويٺي آهين. ڪيترا ماڻهو ڇڏڻ جون تياريون به ڪري ويٺا آهن. تنهن

ڏينهن سيٺ جشنمل پنهنجن ٻارن کي وٺي ٻه ويو."
سدوريءَ ماءُ - "تون ته منهنجو هيانءُ ئي کائي ٿي ڇڏين."
سالوءَ ماءُ - "ڇگو مان هلان ٿي."
سدوريءَ ماءُ - "ويهه ته سهين - وڇجانءَ. ڪهڙي تڪڙ لڳي اٿئي؟"
سالوءَ ماءُ - "نه ڀيڻ، گهر اڪيلو ڇڏي آئي آهيان."
ائين چئي هوءَ رمندي رهي.

سدوريءَ ماءُ هن جي ڳالهه تي گهڻو ڌيان نه ڏنو. هوءَ هر هميشه هن وٽ نيون نيون ڳالهيون کڻي ايندي هئي. سالوءَ ماءُ کي زبان جو چٽڪو هو سو ڳالهه ڪندي پنهنجو مرچ مصالح گڏي ڇڏيندي هئي. گهڻن ڏينهن کان هوءَ فسادن جون ڳالهيون ڪندي هئي. في الحال ته هن جو هيئون هاڀهجي ويندو هو. ان حالت ۾ هوءَ خيال ڪندي ته الائجي ڇا ٿيندو. جيڪڏهن فساد ٿيا ته اسانجو ڇا ٿيندو. پر روز روز فسادن جون ڳالهيون ٻڌي هوءَ هاڻي ان تي گهڻو ڌيان نه ماريندي هئي. دل کي آٿت ڏيندي هئي ته ايشور ويٺو آهي اهو ضرور مهر ڪندو.

سخت جهولي هڻي ڪري سڪول هڪ ڪلاڪ اڳ بند ڪيو ويو هو. ٻاهر آس اهڙي هئي جو ڪانوَ جي اک نڪري رهي هئي. ماستر منگترام ٻه وڏا قدم کڻندو جلد ئي اچي گهر پهتو - هو ڪپڙا لاهي، هٿ ۾ پنکو کڻي، کٽ تي ويهي رهيو. سڄي بدن تي پگهر هوس.

سدوريءَ بود ۾ اچي ڇوڄ وڇان ڇيو، "مان به ماني بابا سان کائيندس." "هائو، هائو، تون به کائج - پاڻيءَ جو گلاس

نہ پري وٺ." ماستر صاحب پنکو لوڏيندي چيو.

منگترام سنڌي سڪول ۾ ماستر هو. ننڍي هوندي کان انهي سڪول ۾ تعليم ورتي هئائين. سنڌي فائينل پاس ڪري اتي ئي ماستر مقرر ڪيو ويو هو. ڪي سال تہ هن کي اولاد ٿيو ئي نہ ٿي. ڏاڍا پير فقير گهميو. باسون باسايائين. درگاهون گهميو پر الله تعاليٰ اولاد نہ بخشيس. هن ايمان نہ وڃايو. روز ايشور در اها ئي وينتي ڪندو هو. آخر وڃي ڪنڊڙيءَ واري پير جي مهرباني ٿيس. هن کي اها سدوري ڏيءَ ڄائي هئي ۽ هن پير جي درگاه تي مٺن چانورن جون ٻہ ديڳيون لهرايون هيون.

سدوريءَ ماءُ هن کي پنکو گهمائي رهي هئي. هو ماني کائي رهيو هو. هن پنکو گهمائيندي چيو: "ٻڌو اٿو اڄ شهر ۾ گوڙ آهي. مسلمانن جا وزير بہ اچڻا آهن."

منگترام ماستر ڳالهہ کي سمجهي ويو. اڄ برابر مسلم ليگ جي ڪانفرنس ٿيڻي هئي. سنڌ جو مکيہ وزير ۽ ٻاهران ليڊر بہ اچڻا هئا. وڏي شان و شوڪت ۽ ڌمڌڙي سان ڪانفرنس ڪرڻ جو خيال هون. ڏاڍيون تياريون ڪيون هئائون، زميندارن کان ڪانفرنس لاءِ پيسا ورتا هئائون. ڪن هزار ڏنا هئا تہ ڪن پنج سو، ڪن سو تہ ڪن وري پنجاه. مطلب تہ هر ڪنهن ٿورو ڪي گهڻو ڏنو هو. پنهنجي والنٽيئرن جي واسطي ڪئمپ کولي هئائون. هو خاڪي ڪپڙا پائي، سائو جهنڊو کڻي وتن پيا شهر ۾ پريڊ ڪندا.

هن زال کي آٿت ڏيندي چيو "گوڙ جو ڪو ڊپ ڪونهي. اهو اجايو خام خيال آهي. وزير برابر اچڻا آهن."

سدوريءَ ماءُ کي وڏيڪ همٿ نہ ٿي جو هنڪان وري پڇي. ماستر بہ ڏاڍيون ڳالهيون ٻڌيون هيون. شهر ۾ ڏاڍا افواه هئا. ڪن ڏينهن کان هن جي ڪن تي ڪيتريون ڳالهيون آيون هيون. شروعات ۾ تہ هيءُ انهن کي ٻڌي ڪن لا تار ڪري ڇڏيندو هو. پر ڪن لا تار ڪيستائين؟ هڪ ڳالهہ، ٻي ڳالهہ، ٽين ڳالهہ، هر روز نئين ڳالهہ. ڪڏهن ٻڌي تہ ڊپٽي ڪمشنر مسلمانن کي روالورن ۽ بندوقن جا ليسن پيو ڏئي؛ ڪڏهن ٻڌي تہ نئشنل گارڊ جا ڇوڪرا وتن ٿا ماڻهن کي هيسائيندا ۽ ڊپائيندا ۽ ڪڏهن ڪن تي پوي تہ فلاڻي پاڙي ۾ هندو زال سان هٿ چراند ڪئي ويئي. هو سياءُ جو سانتيڪو هو ۽ دماغ جو ٿڌو. هر ڪنهن مسئلي تي ٿڌي سيني سان ويچار ڪندو هو. ڪوبہ ٻهرو قدم نہ کڻندو هو. سنڌي اخبارن ۾ خوب پڙهيو هئائين تہ ملڪ ۾ ڪٿي ڪٿي دنگا فساد ٿين ٿا. ڪٿي هندو مٺا آهن تہ ڪٿي مسلمان. ان جو سبب ڇا آهي؟ ڇو اهي فساد ٿي رهيا آهن؟ اهڙن سوالن تي مٿو ماريندو هو پر ڪڏهن بہ ڪنهن فيصلي تي پهچي نہ سگهندو هو. آخر خفي ٿي ڳالهہ کي وسارڻ جي ڪوشش ڪندو هو. ڀلا جي فساد ٿين ٿا اهي سنڌ کان ٻاهر ٿين ٿا انهن اسان جو ڇا؟ جيڪڏهن انهن جي مت ڪسجي ويئي آهي تہ ان سان منهنجو ڪهڙو سنبنڌ؟ جي ٻين حيوانيت جي راه اختيار ڪئي آهي تہ انهن اسان جو ڇا ٿو وڃي؟ جي هو هڪ ٻئي کي مارين ٿا تہ اسان جو سک ڇو ڦٽي پوي؟ هو ائين پنهنجي دل کي تسلي ڏيندو هو. اهڙي تسلي جنهن ماڻهن کي ٿوري وقت لاءِ دل جو آرام ملندو هو. جڏهن

منڌ جو مستانو سرڪيءَ جو چڪو بي ڪا ويل وساري وهي ٿڻ ماستر منگترام به اها ڳالهه دماغ مان ڪڍي ڇڏيندو هو. ٿوري وقت ڪان پوءِ ساڳي ڳالهه. ان ڪاڪ پريءَ وانگر جا پنهنجي آشياني تي هري ويندي آهي- هزارين جڳهين جا چڪر هڻندي، مزا ماڻيندي، لطف اڏائيندي، ڪن کي کلائيندي، ڪن کي رئاريندي آخر اچي پنهنجي ماڳ تي پهچندي آهي. فسادن جي ڳالهه به هن جي دماغ ۾ ائين گهر ڪري ويئي هئي.

اج به جيتوڻيڪ هن زال سان ڳالهه ٽاري ڇڏي هئي. تڏهن به هن جي اندر ۾ آنڌ مانڌ هئي. سندس نيڻن جي ننڊ حرام هئي- دل بي چين هيس- هزار ڪوششون ڪندي به هو دماغ مان اها ڳالهه ٽاري نه سگهيو- انهن پورن پچائيندي، هوائي قلعا اڏائيندي پنج ٿي ويا هئا. ماستر کي پنجين بجي سيٺ دوارڪاداس جي ٻارن کي پاڙهڻ وڃڻو هو.

اُس جي تيزي گهٽجي ويئي هئي. اڱڻ ۾ ڇانو جو پاڇو به وڏو ٿي ويو هو- ٻاهر پاڻي پيئڻ جا نلڪا به کلي ويا هئا- ماستر به هٿ ۾ ڇٽي کڻي ٻاهر نڪتو.

محمد بخش هن کي ڏسندي چيو، ”ڇو ماستر دير سان وڃي رهيو آهين؟“

”نه يار، پندرنهن ويهه منٽ به دير آهي ڇا؟“ ماستر ورائيو. محمدبخش پڇيو، ”دڪان تي اچين ٿو نه؟ اج ڪاڪي ننديرام سان چوپڙ راند ڪنداسين.“

ماستر هنڪي ها، ها ڪندو هليو ويو. محمد بخش هنجو خاص دوست هو. ميونسپل ۾ ناڪي منشي هو. ياراڻي طبيعت

جو ماڻهو هو. سنگت جو سچو. هر وقت پيو چرچا ڪندو هو. ڪڏهن نہ هن جي منهن تي ڪنهن ڏک جي لهر ڏٺي . هر هميشه پيو ڪلندو ۽ مذاق ڪندو هو. چرچو ڪندو هو تہ سهندو بہ هو. دل جو شينهن هو . وقت سر مڙس ٿي بيهندو هو. جڏهن ٻہ سال اڳ هن جي پاڙي ۾ چور آيا هئا، تڏهن سالوءَ ماءُ جي رڙين ۽ واڪن تي اهو محمد بخش ئي هو جو ٻهريون جاڳيو هو ۽ اٿي همٿ سان هڪڙي چور کي پڪڙيو هئائين .

ماستر جي سيٺ جي ٻارن کي پڙهائڻ تي دل ئي نہ پئي ٿي. هنجا خيال ٻئي هنڌ وسي رهيا هئا. سندس دماغ ۾ فسادن جي ڳالهہ اڃان قائم هئي . جيئن باهہ جي وقت سچو وقت ميونسپل جو گهنڊ وڄندو آهي تيئن هنجي مغز ۾ بہ اهو خيال گهنڊ وانگر وڄي رهيو هو . فساد بہ تہ هڪ باہ مثل آهن . هڪ اهڙي باہ جا پاڙ پاڙ کي ويڙهائي، گهر تر ناس ڪري، پاڙي ۽ پاڙيسرين جو اگر تگر جلائي. ننگن ۽ شرمن جي بي حرمتي ڪري، تهذيب ۽ تمدن جي چمن کي اجڙ ۽ پائمال ڪري، انسان کي حيوان بڻائي . اهڙي خوفناڪ باہ، اهڙي ڀيانڪ باہ جنهن جا تيز شعلا گهرن کي، مائٽن، کي، دوستن کي، سيتا کي، ٻوليءَ کي خاڪ ڪري ڇڏين.

ٿورو وقت گذريو تہ سيٺ دوارڪا داس اوطاق ۾ لنگهي آيو. ماستر اٿي هن کي سلام ڪيو- ويٺي ويٺي سيٺ چيو، ”ماستر صاحب اسان هن چنڊ تي ٻاهر وڃون ٿا ان ڪري ٻارن کي وڏيڪ پڙهائي ڇڏ.“

”ڇو سائين، اڃان ٻارن کي وئڪيشن تہ نہ ملي آهي؟“

”نہ ماستر اسان اڏيپور جايون وٺي آيا آهيون. ان ڪري سڀ اوڏانهن هليا ويندا سين. سيٺ جشن مل، ليکراج، پيمنداس ۽ منگهن مل ته اڳ ۾ ئي پنهنجا ٻار ٻچا اڏيپور ۾ ڇڏي آيا آهن.“

ماستر کي ڄڻ ته ڪنهن مغز تي مترڪو هنيو. سيٺ جي ڳالهه ٻڌي هنجا ڍڪڻ ڍرا ٿي ويا. تڏهن هي اسانجو سيٺ به هليو ويو هو. پيا ته اونهاري جو بهانو ڪري هليا ويا هئا پر سيٺ دوارڪاداس پنچات جو سر پنچ، گئوشالا جو پريزيڊنٽ ۽ ميونسپل جو ميمبر به وڃي ٿو.

سيٺ دوارڪاداس وڌيڪ ڳالهه ٻڌائيندي چيو، ”اڏيپور مان ماڻهو آيو آهي. چوي ٿو ته سڄو گيهه سوائين ٽين رپئي يعني هتان کان سستو. اٽو ۽ چانور هتان کان ٿورا مهانگا آهن. باقي جاين جي تڪليف اصل ڪونهي. هوا هتان جي موت مار اونهاري وانگر نه آهي.“

ماستر هن جي ڳالهين کي ٻڌي نه رهيو هو. هنجو دل ۽ دماغ ڪنهن ٻئي اوڙاه ۾ غرق هئا. هو صرف ٻاهرين نموني ڪنڌ ڌوڻ ڪري رهيو هو.

سيٺ وري چيو، ”اتان جي مهاراجا اسانکي سڀ ڪنهن نموني جي سهوليت ڏيڻ جو اعلان ڪيو آهي. پر ماڻهن جي ٻولي ٻي آهي. انهن جو اٿڻ وهڻ اسان کان علحدو آهي. ڪاڏو به پنهنجو نمونو اٿن. سندن زالون ۽ مرد اهڙي ڊريس پائيندا آهن جو ڄڻ سرڪس جا مسخرا ڇپائين، پر سڀ هندو آهن.“

ماستر جو ڌيان سيٺ جي پوئين ڳالهه تي ويو. حال في الحال

ٻاڙو خرچي سيٺ سان گڏجي وڃي ۾ پوءِ اتي ڇا ڪندو؟ هنن جي ٻولي ٻي ۽ هي سنڌي ماستر. ڪهڙو ڪم ڪندو؟ ڪاٺ جي واسطي خرچ ڪٿان ايندو؟ صرفي سان هلڻو پوندو پر آخر خرچ ڪٿان ته ڪبي؟ هو اهڙن ئي ويچارن جي وهڪ ۾ وهندو ئي ويو. هڪ اهڙي درياه جي وهڪ ۾ جو پهاڙي پيچرا لتاڙيندو، هيٺايون مٿايون ٻوڙيندو، روڙن کي پري ڪندو هڪ اوڙاه ۾ وڃي ٿي ڇنو جتي موت زندگيءَ کي للڪاري رهيو هو.

ماستر جو دماغ گهورو ٿي پيو هو. ٻارن کي ٿورو پڙهائي ختم ڪيائين. سڌو رانجهي جي دڪان تي آيو. محمدبخش، ڪاڪو ننديرام ۽ غلام رسول اڳ ۾ ئي چوپڙو وڇائي هنجي انتظار ۾ ويٺا هئا.

رانجهي جو دڪان به ٻاڙي جو مرڪز هو. وندر جو سامان مهيا ڪندو هو. هيو سو ڪوڙن جو دڪان پران سان گڏ سوديا ليمن به رکندو هو. محور مثل هو جنهن جي چوگرد ٻاڙي جا سڀ ماڻهو پيا ڦرندا هئا. ننڍا وڏا اچي گڏ ٿيندا هئا. ڪٿون پيون هوندو هيون ۽ انهن سان گڏ به صندل به، شام جو ميڙاڪو مچي ويندو هو. چوپڙ جا رانديگر ۽ انهن جا شائق اهڙي شوق وچان واڪا ڪندا هئا جو ڪڏهن ڪڏهن واڻهڙو به ٻهڇي ويندا هئا. هي ماڻهو جيوت جي تڪليفن کي وساري، دل کي وندرائڻ لاءِ چوپڙ جي پلاند کي پڪڙي ان سان روح رهاڻ ڪندا هئا. سڄي شهر جون بلڪ سڄي سنسار جون ڳالهيون رانجهي جي دڪان تي نڪرنديون هيون. جيترا ماڻهو ايندا هئا اوتريون ڳالهيون به ٿينديون هيون.

چارئي چٽا چوپڙ جي راند ڪري رهيا هئا. ان سان گڏ سندن ڳالهيون به جاري هيون. ماستر جي اندر ۾ سيٺ دوارڪاداس جي ڳالهين طوفان مچائي ڇڏيو هو. سو ماستر چيو، ”سيٺ دوارڪاداس به ٿورن ڏينهن ۾ اڏيپور وڃي ٿو.“

ڪاڪو ننديرام، جنهن سڄي عمر اتي گذاري هئي ۽ ڪڏهن به شهر کان ٻاهر پير نه رکيو هئائين، تنهن چيو، ”اهو پنچايت جو سر پنچ- پر انهن سيٺين جي ڪهڙي ٿو ڳالهه ڪرين. اڄ نه سڀاڻي اهي سڀ سيٺيون ڀڄي ويندا.“

محمد بخش ڊارن کي هٿن ۾ ڦيرائيندي چيو : ”اهي ته هون ۽ به ائين ڪندا آهن.“ ماستر منگترام : ”منهنجا مٿل ائين نه آهي- اڄ ڪلهه خطرو ڏاڍو آهي.“

محمد بخش: ”خطرو وري ڪهڙو آهي- مڙيئي ڇوڪرن کي اڇي ويو آهي مزو سو خاڪي ڊريس پائي، نئشنل گارڊ ٺهڇي، چڪر ڏيندا وتن ٿا.“

ڪاڪي نندیرام حقي مان ٻڙ ٻڙ ڪري ڦوڪو ڏيندي چيو : ”ڇڏيو انهن ڳالهين کي.“ ماستر جنهن جي دل ڊپ کان ڪاچي ويئي هئي تنهن جو چوپڙ ۾ من ئي نه پي لڳو- سيٺ جي ڳالهه هن کي هراس ۾ وجهي ڇڏيو هو. حقي مان دونهون نڪري رهيو هو هراس جو دونهون. ماستر کي ائين پي لڳو ڇڻ ته چوگرد دونهون ئي دونهون آهي : رستن تي، گهٽين ۾، دڪانن تي، جاين تي، باغن ۾، ٻنين ۾، سڪول ۾، ٻاڙي ۾، رانجهي جي دڪان ۾، ماستر جي مغز ۾ دونهون ئي دونهون. هراس جو دونهون جو دل کي سست ڪري، ايمان وڃائي، همت هارائي، سڌ ٻڌ کوهائي، شڪ پيدا ڪرائي.

محمد بخش، ماستر کي جاچي رهيو هو- هو سمجهي ويو هو تہ ماستر جو من راند ۾ نہ هو- هن کي کا چنتا ورائي ويئي هئي: "ماستر ڇا آهي؟ ڇا جو خيال ڪيو اٿئي؟ پاڻ آهيون."

ماستر: "جيڪڏهن هن رات فساد ٿي پوي تہ پوءِ ڇا ٿيندو؟"

غلام رسول: "ڪهڙيون ويٺو ڳالهيون ڪرين؟ ڀيو تہ خير آهي؟"

ڪاڪو ننديرام: "چڱي ڪا ڳالهہ ڪر- ڪين سيٺ جي ڳالهين هيانءُ ڦاڙي ڇڏيو اٿيئي؟"

محمد بخش: "اسان مٺا آهيون ڇا؟ مجال آهي ڪنهنکي جو پاڙي ۾ گوڙ ڪري؟ ڪهڙو حرامي ڄائو آهي؟"

هنن راند پوري ڪئي پر ان ۾ اڄ مزو نہ هو- ماستر پنهنجي رنگہ روپ ۾ نہ هو- ان ڪري محفل مان رنگيني نڪري ويئي هئي- ماستر ۽ محمد بخش اٿي گهر ڏي وڃي رهيا هئا.

محمد بخش هن سان ڳالهيون ڪندي پڇي رهيو هو تہ هن کي ڇا ٿي ويو آهي- هونءَ تہ ماستر هن کان ڪا ڳالهہ لڪائيندو نہ هو پر اڄ ذرا هٻڪي پيو- آخر پنهنجي دل جو حال ٻڌايائين.

پاڙي جا ٻار ونجهہ وٽيءَ راند ڪري رهيا هئا. ماستر جي ڏيءُ سدوري محمد بخش جي پٽ جي سامهون بيٺي هئي.

محمد بخش جي دل ڀرجي آئي ۽ چيائين: "ماستر ڇڏي ڏي سيٺين جي ڳالهين کي. اسان تہ اٿي آهيون. اسانجو پاڙو،

اسانجون جايون، تون ۽ مان ته هتي آهيون. اسان جا ڏاڏا هتي، اسان جا ابا هتي. اسان پيدا هتي ٿياسين، وڏا هتي ٿياسين. سڄي حياتي گڏ گذاري آهي، پوءِ مرنداسين به گڏ."

ماستر پنهنجي ڏيءَ ۽ ٻين ٻارن کي ڏسي رهيو هو. هن به ته ننڍي هوندي گڏجي رانديون کيڏيون هيون. گڏجي واهن تي سنان ڪرڻ ويندا هئا، گڏجي ڪائيندا هئا، گڏجي پيئندا هئا. هو هڪ به ڏينهن محمد بخش کان جدا نه گذاريندو هو. هن جا دلي يار دوستار اهي هئا.

محمدبخش ٻارن کي ڏسندي چيو: "هنن کي ڇڏي وينديون؟ مڙس ٿي ماستر. ڪجهه ٿيو ته اسين ڀرپائيندين. الله تي ڀروسو رک. ياد اٿئي اسان به انهن وانگر گڏجي کيڏندا هئاسين؟ اهي مٽڙا ڏينهن ۽ هي ساڳيو مٽڙو پاڙو."

ڇڻ ته رستي جي ڪنڊ ڪنڊ مان، گهٽيءَ مان، جاين مان، وڻن مان، ٻارن جي واتن مان اهو آواز اچي رهيو هو: "جتي پيدا ٿيا آهيون، مرنداسين به اتي."

شيخ اياز

پاڙيسري!

خانو حجم سئلون ۾ وار ڪٽي رهيو هو ته سامهون نئشنل گارڊ پريڊ ڪندا لنگهيا. چپ راسٽ، چپ راسٽ، چپ، چپ، چپ راسٽ چپ راسٽ .... خاڪي وردين ۾ سگهڙ نوجوان، پگهر ۾ شل، بي پرواهه، خنڪيءَ ڀريا، مضبوط! ڪرسيءَ تي ويٺل سيٺ شامداس منهن ڦيرائي رستي ڏانهن ڏٺو. سندس منهن تي هراس، بيوسيءَ ۽ نفرت جا احساس نهاري رهيا هئا. ”خانو، اهو اڳ ۾ چنڊ تاري جي جهنڊي سان ڪير آهي“ هن هيسبل آواز ۾ پڇيو. ”اهو! اهو سالار خانمحمد آهي. لوهارڪو ڪم ڪندو آهي“.

”خانو“ سيٺ منجهس اعتبار رکندي پڇيو، ”اهي سالار ڇا ٿا چون. ڀشاد (فساد) ڀشاد ته نه ڪندا؟“

خانو هيو ته مسلم ليگي ۽ دل ۾ اسلام جي عروج جا جذبا هيس پر گراهڪن سان هميشه خوش خلقي ۽ لحاظ سان هلندو هو؛ سو چيائين ته، ”سيٺ فساد ڇو ڪندا؟ هي ته صرف ورزش ڪري رهيا آهن.“ ”پر پيلي ورجش (ورزش) ته راما مورتي يا واحد بخش جي آکاڙي ۾ ڪن نه؟ هتي رستي تي ڇو اها چپ راش (راسٽ) چپ راش لڳائي اٿائون. مان ته سپاهي جوڌپور وڃي رهيو آهيان. ٻار ٻچا ۽ جال (زال) ٻال سڀ وٺي ٿو وڃان.“

خانو ٻن ڇئن ڏينهن کان اها ساڳي ڳالهہ ٻڌي رهيو هو. هن ڪيئي ڀيرا الوحيد ۽ سنسار سماچار ۾ بينگال ۽ بهار جي دردناڪ واقعن جا دل ڏاريندڙ احوال پڙهيا ها، جتي انسانيت کي ڪچليو ويو هو، ڀاءُ ڀاءُ جي خون سان هولي کيڏي هئي، زالن جي عصمت لٽي ويئي هئي ۽ ٻارن جي معصوميت کي موت جي گود ۾ لٽايو ويو هو. هن سرحد، لاهور، بمبئي ۾ فساد جا روح ڪڙا ڪندڙ فوٽا ڏٺا هئا. سندس دل ۾ ڪيئي ڀيرا خيال آيو هو تہ هندن بهار جي مسلمانن سان نسورو ظلم ڪيو آهي، اسان جي هم مذهب ڀائرن جي رت سان راند ڪئي آهي، پرده نشين زالن جي بي حرمتي ڪئي اٿائون.

”پر ڇا ٻي جون ڪانپوءِ سچ پچ فساد ٿيندو؟“ خانو پاڪي هلائيندي سوچيو، ”ڇا اسان بهاري مسلمانن جي خون جو بدلو وٺنداسين؟ شال طور مان هن سيٺ جو پاڪي سان ڳلو لاهي ڇڏيندس؟“ اهو خيال ايندي ئي خانوءَ جي بدن ۾ ڏرڙي اڀري ويئي.

خانو هيو تہ حجم پر شام جو جڏهن ڀامپيچ جي پئنٽ پائي اچي لکيدر تي ويهندو هو تہ ڪيس ڪوئي حجم نہ سمجهندو هو. شڪارپور جا ڪيترائي ڪاليجي ڇوڪرا هن سان دوستيءَ جا خواهان هوندا هئا ڇو تہ خانوءَ جي دوڪان ۾ هميشه سنڌ جي سيني ڪاليجن جون مئگزينون، اردو ۽ هنديءَ جا ٻہ چار رسالا، اشوڪ ڪمار ۽ پرٿوي راج جا فوٽا رکيا هوندا هوا ۽ خانو انهن تي اٿين ٻحث ڪندو هو ڇو تہ سئنيما ۽ ساهتيہ جي ڳالهين تي هو سند هيو. خانوءَ جي دوڪان تي

ڪيترائي فئنسي پائوڊر ۽ تيل به رکيا هوندا هئا. جن تي هر ڪجهي ڪيئي اسڪولي ڇوڪرا خانوءَ سان واقفيت رکندا هوا. خانوءَ جي دوستي پڙهيل ڳڙهيل ڪاليجين سان هئي يا نه انهن اڻ پڙهيل مسلمانن ۽ هندو سيٺين جي ٻارن سان جي پئنٽ پائيندا هئا، سئنيما جي اداڪارن تي بحث ڪندا هئا ۽ شيل شڪار جا شوقين هئا. ڀ ٿي ساميوادي به سندس سئلون تي ايندا هئا پر اهي هميشه پاڻ ۾ بحث ڪندا هئا ۽ خانوءَ ڏانهن گهٽو ڌيان نه ڏيندا هئا. ڪالهه به هو ڏاڙهي ڪوڙائڻ آيا هئا ۽ پاڻ ۾ بحث تي ڪيائون ته ”سنڌ سنڌين جي آهي. اڄ اسان سنڌين جي قوميت ۽ علحدي شخصيت خطري ۾ آهي. هي پنجابي، بهاري، گجراتي اسان جي تهذيب، ٻولي، واپار، زمين کي ڳڙڪائڻ ٿا چاهين. اسان جو فرض آهي ته ان وڏندڙ وبا کي اتي نهوڙيون. سنڌ جي ساري ڪانگريس تي گجراتين جو قبضو آهي ۽ سنڌ جا مسلم ليگي ليڊر ته بهارين ۽ پنجابين لاءِ ننگر کولي ويٺا آهن، پوءِ پلي ته سنڌي عوام بک مري ته مري.“ انهن مان هڪ، جو هندو ٿي ڏنو تنهن چيو ته ”مان اُڏيپور ۽ جئپور جي هندن سان گڏ رهڻ بدران سنڌي مسلمان پاڙن جي هٿان مرڻ وڌيڪ ٿو پسند ڪريان. منهنجون هن ديس سان روح جون ڳنڍيون آهن. هتي جي ڪند ڪڙڇ، رستو رستو، آس ڳس، ٻن باغيچا منهنجي روح ۾ رمي ويا آهن. منهنجي هستي سنڌ کان سواءِ موت برابر آهي.

خانوءَ هن کان اڳ ۾ اهڙو ڀيو فراخدل هندو نه ڏٺو هو ۽ هو ڪيس ڏاڍي دلچسپيءَ سان پڏي رهيو هو. هن جوش

۾ اچي هڪ عجيب لفظ چيو، ”جئہ سنڌ“. خانو ”جئہ هند“ جو نعرو تہ ٻڌو هو پر ان مان ڪيس هندوپڻي جي بوءِ ايندي هئي ۽ محسوس ڪندو هو تہ ڄڻ ڪيس ڪنهن پاڪيءَ جو ٽڪو ڏنو. پر ”جئہ سنڌ“ لفظ ۾ ڄڻ پاڻيءَ جي ڦوهاري ۽ خوشبوئدار تيل جو اثر هو، جنهن سندس دماغ کي معطر ڪري ڇڏيو.

اڄ هنکي خيال آيو تہ جي سنڌ ۾ فساد لڳي تہ مان جيڪر ڇا ڪريان؟ ڇا هن سيٺ جو ڳلو ڪپي ڇڏيان؟ سيٺ جو پٽ پهرين سال ۾ شڪارپور ڪاليج ۾ پڙهندو هو ۽ خانوءَ وٽ وار ڪٽائڻ ايندو هو. هڪ ڀيري نوروزيءَ جي ميلي تي هو سنڌ واه تي مليا هئا ۽ خانوءَ کي پاڻ سان ويهاريو هئائون. ڇوڏاري ڇهل پهل لڳي پيئي هئي. واه ڏنيءَ ڪنيءَ تي وهيو. پل وٽ پاڻي اُڇلون ڪائي دل ۾ اُمنگ پيدا ڪري رهيو هو. خانوءَ ڪن تي هٿ رکي ڏوهيڙا چيا، ”چولي واري نينگري....“ فضا ۾ ڄڻ مستي ۽ محبت ڦهلجي ويئي هئي، هندو مسلم جو تفاوت نہ رهيو هو ۽ سڀ گڏجي راڳ جي مٺڙ مڌ پي رهيا هئا. ڪڏهن توريون جي ترڻ لاءِ ڪنبون هئائون، تن تي ڪنهن آڱرين سان سريلو آواز ٿي ڪيو تہ دل ۾ عجيب ڪتڪتايون ٿي ٿيون. پوءِ هو پاڻي ۾ لاٿ پيا هئا ۽ گڏجي انب ٿي چوسيائون. ”درياه جو وهي رهيو هو سو تہ اسان ٻنهي لاءِ ساڳيو هو،“ خانو سوچيو، ”ائين تہ نہ هو تہ پاڻيءَ هندوءَ کي ٻوڙيو ٿي ۽ مسلمان کي تاريو ٿي. مٿان اونهاري جو سج ٻنهي تي تاءُ ڪري رهيو هو ۽ ٻنهي ٿتي مٽي کي ٺارڻ لاءِ پاڻيءَ ۾ ٽبيون ٿي هنيون.

ائين ته نه هو نه سچ مسلمان مٿان چانو ٿي ڪئي ۽ هندوءَ کي پنهنجي ڏکي اُس ۾ جلايائين ٿي؟ جڏهن اهي قدرت جا عنصر اسان ۾ مت ـ پيد نه ٿا رکن ته انهن جو خلقيندڙ ڪئن رکندو هوندو ۽ خلقيندڙ نه رکندو هوندو ته خلقت ڪيئن رکي؟" خانوءَ جو دماغ ڇڙ ڪنهن اردو رسالي جو پنو ٿي پيو. هن جيڪي ڪتاب پڙهيا هئا اهي ڇڙ سندس سوچ تي زور ڇماٽي پنهنجو ادبي رنگ ڏيکاري رهيا هئا ۽ هو سوچي رهيو هو ته ڪيئن موڻ جن سان ڪاڏو پيتو آهي ۽ اٽبو وينو آهيان تنجو يا تنجي پيءُ ماءُ جو گلو ڪپيندس؟"

خانو شاهي باغ ۾ پنهنجن هندو دوستن سان ڀڳت تي ويندو هو. جڏهن ڀڳت ڪن تي هٿ رکي شاهه جو ڪلام ڳائيندو هو ته "تڏي وسائج ٿر جي، مٿي مٿي مٿان، جي پويون ٿئي پساهه، ته به نجاهه مڙه ملير ۾" تڏهن اها عجيب فضا پيدا ٿي ويندي هئي جو سندس دل چاهيندي هئي ته اتي مران، انهن ڏکهي، تڏي ٻڙ جي درخت هيٺان! ٻڙ جا پتا منهنجي قبر تي ڦڙ ڦڙ ڪندا ڪرن ۽ ٻڙ جا ڏينو ڪري منهنجي قبر کي گل گل ڪري ڇڏين. شاهي باغ جي ٿڌي ٿڌي هوا منهنجي قبر کي بهاري ڏيئي منهنجي قبر کي صفا ڪري ۽ جڏهن ڀڳت ڳائي تڏهين انجي ڏوهيڙي جون لهرون ۽ رابيل جي خوشبوءِ ملي منهنجي روح کي گد گد ڪن ۽ مان قبر ۾ به سر ڏوڻيان، ڳايان، لهرايان. جي سونکي ملائڪ بهشت ۾ وني وڃن ته اتان به جند ڇڏائي پڇي اچان ۽ ڀڳت جي آواز ۾ رانديون رمان، رابيل جي خوشبوءِ سان هٿ چراند ڪرايان. نه رڳو خانوءِ پر سيني هندو مسلمان ٻڌندڙن جي

دل ۾ اها خواهش، اهو جذبو قابو پائي ويندو هو. "هي هندو سنڌ ڇڏي ويندا؟ ڪيئن اهو مارئي جو ملڪ ڇڏيندي دل ٿيندن؟ ڪير اتي ڪين شاهه جو ڪلام ٻڌائيندو؟" کانوءَ ريڊئي ۾ گيت ٻڌا هئا ته ڪيس اهڙي ڪراهت آئي هئي جو يڪدم سٽيشن ڦيرائي ڇڏيائين. ڇو ته جنن جي ٻولي هئي! ڀلا مارواڙي يا مرهٽي ٻوليون ڪيئن اسانکي رس ڏينديون. جن مان صرف ٻاجهري ۽ سڪي ساڳ جي بوءِ پئي اچي. اسين سنڌي، ڪڻڪ جي هريل، شاهه جي ڪلام جا مشتاق، سنڌ واه تي ٿيل ڪنڌڙ ڪيئن سنڌ کان ٻاهر سڄي عمر بسر ڪنداسين؟

کانوءَ کي ڪيئي اهڙا روز مره جا واقعا ياد آيا، جڏهن هندو مسلم عوام جو روح ملي جلي ويو هو ۽ سنڌ جي هڪ تهذيب، هڪ قوميت جي گواهي ڏني هئي.

سڄو ڏينهن کانوءَ جي دل ۾ فساد، لڏ پلاڻ جا خيال اچي رهيا هئا، سندس دماغ وارن ڪٽڻ جي اليڪٽرڪ مشين وانگر ڪم ڪري رهيو هو.

شام جو کانو دڪان بند ڪري گهر وڃي رهيو هو ته سٽيشن ڏانهن ويندڙ بگين تي نظر پيس. شايد انهن مان هڪ ٻه هندو ڪٽنب اهڙا به هئا جي پنهنجي جمڻ مرڻ جي ديس کي الوداع ڪري وڃي رهيا ها، دور جتي نه شاهه هو، نه سامي، نه ساڌ ٻيلو نه زنده پير نه ڀڳت نه ملاکڙو، نه يارهينءَ جو ميلو، نه چوڏس جو راڳ! دور هڪ اجنبي ديس ڏانهن، جتان جي زندگي، ريتيون رسمون، اٽ ويه خوراڪ پوشاڪ سڀ جدا هئا.

”پر....،“ خانوءَ سوچيو، ”هتان اڌڻ جو خيال بہ تہ صرف ہي ٿي سيٺيون ڪري سگهندا، جن کي اڏيپور ۽ جئپور ۾ ڪوٺيون آهن، جي مسافريءَ جو خرچ سهي سگهندا. پر هيءُ غريب منشي، ڪلارڪ، سنڌي اسڪولن جا ماستر جي سندس دڪان ۾ ايندا هئا ۽ وارن جا چار آنا ڏيڻ ۾ ڪسڪندا هئا سي ڪيئن اهي ڀاڙا ڀَرَ، خرچ پڪا برداشت ڪندا؟ سيٺ تہ وڃي واپار ڪندو پر منشي ڪيئن سنڌيءَ ۾ درخواست لکندو، سنڌي اسڪول جو ماستر ڪيئن سنڌي پڙهائيندو؟

ٻئي ڏينهن صبح جو خانو نہ جو ڏنڊڻ ڏيئي رهيو هو تہ سندس گهر وٽ هوڪو آيو، ”پلو اٿو پلو.“ خانوءَ جي زال مهاڻيءَ کي سڏ ڪري بيهاريو ۽ ڪانئس پلو چڪائڻ لڳي، ”مونکي اڌ پلو گهرجي،“ خانوءَ جي زال چيو. ايتري ۾ پرواري گهر مان پيسو ماءُ بہ نڪري آئي ۽ چيائين تہ: ”پيڻ اڌ تو کي کپي تہ اڌ مان ٿي وٺانس. سڄو ڪٿي چڪائينس.“ جڏهن ٻنهي پلو اڌو اڌ ڪري ڪنيو تڏهن پيسوءَ ماءُ چيس ”پيڻ جبيل (زيبيل) چون ٿا تہ جد (ضد) وڏي ويا آهن ۽ مشلمان فشاد ڪندا. مان تہ توهان وٽ اچي رهنديس.“ خانو، جو پرسان ڏنڊڻ ڏيئي رهيو هو تنهن ڪيس چرچي ۾ چيو تہ ”مان تہ مسلم ليگي آهيان. جناح ٽوپي پائيندو آهيان. تو کي تہ ڀڄُ ئي مون مان ڪرڻ کپي.“

”نہ ڀائو، چا ٿا چئو،“ پيسوءَ ماءُ ڪنڌ کي ڌوڻي، نڪ کي لوڏيندي چيو، ”اڪ ڪٿي مسلم ليگي ٿيو تہ بہ اسان لاءِ اهي ئي ڪانو (خانو) ڀائو آهيو. اسان کي ڪيئن ماريندؤ؟ توهان تہ چوندا آهيو ڀاڙو ابو امڙ آهي. اسان کي عيد تي ڦرٽيون

ڏيندا آهيو ۽ ٿڌڙيءَ جا لولا ڪائيندا آهيو، ڇا اهو به لحاج (لحاظ) نه پوندؤ؟ پر جي مبس ته گهوريس. توهان جي هٿان مرنديس نه!" ۽ بوءِ هن جهوني زماني جي هڪ سٽ چئي، جا ساڻ پاڻ، پڻ ڪي وڙهڻ وقت چوندي هئي-

"مر مار نديا پاڻڙا، سسيءَ ڏيندا ات."

جانو جا ڇڻ ڪپاٽ ڪلي ويا. ڇاهيءَ عورت، جا سندس اڇهو طلبي رهي هئي، تنهن کي هو ماريندو؟ هرگز نه! هرگز نه! اهڙو سنگدل ڪيئن ٿيندو؟ بهار ۾ هندن ڪٿي مسلمانن کي ماريو هو ته به ان ۾ پيسوءَ ماڻ جو ڇا؟ هوءَ ته ننڍي هوندي کان سندس پاڙي ۾ پلي، نپني هئي، پنهي ننڍي هوندي ساڳي پير ۾ پٽر هٽي پير ڪيرايا ها ۽ جهولپون پريون هيون، پنهي ساڳي پمپ تان پاڻي پريو هو ۽ هن ڪيئي گهمرا کيس گهاگر ڪٽائي هئي، ڪيئي پيرا خانوءَ جو لمڙ ڪاٽا ٿي هنجي ڪوني ني وڃي ڪريو هو؛ نه هن اهو کيس ڪٿي ڏنو هو. نه رڳو ايترو پر جڏهن سندس زال زينل کي پيٽ ٿيو هو، تڏهن پيسوءَ ماڻ کيس سگڙا ۽ پاڻي پڙهائي آٽي ڏنو هو. بهار ۾ مسلمان پائر نه ماريا ويا پر ان ۾ پيسو ماڻ جو ڪهڙو ڏوهه؟ ان کي ڇو ماريو وڃي؟ بيشڪ، بيشڪ هن صوفين جي سنڌڙي ۾ فساد ڪڏهن نه ٿيندا. ڪمر اهڙو ظالم، سنگدل ٿيندو جو پاڙي جو بچاءُ نه ڪندو ۽ بيواهن جو گلو ڪاٽيندو؟ سندس ڪنن ۾ ڪنهن ساڳيو لفظ پڙڪيو، "جئم سنڌ." سندس من جو مونجهارو لهي ويو ۽ سندس دماغ ڇڻ ڪلين شيو (Clean Shave) ٿي ويو.

موهن پنجابي

سائو سوٽ

ٽانگو هلندو ٿي هليو ڊگهي لنبيءَ مٿي واري رستي تان. ڦيٿن تي لوهه جا پٽا سخت زمين سان لڳي ڪر ڪڙاهٽ ڪر ڪڙاهٽ جو آواز ڪيندا ٿي هليا. سيٺ پنجومل ٻگيءَ واري جي پر ۾ ويهي سوچي رهيو هو. سندس اکيون گهوڙي جي اکين ۾ کتل هيون ۽ دل ۾ ائين ٿي ويچاريندو ٿي هليو ته پٺ کي ڪيئن سجايان. ڪيس ڊپ ۽ هراس ڏيڻ بعد ننگ وجهي ٽڪو هو ليڪن پٺس هيرو ٻڌيئي نه پيو.

”ڏسين ٿو ملڪ ۾ ڪهڙا جهڳڙا فساد وڌي ويا آهن.“ هن عاجزيءَ سان ٻگيءَ واري سان ڳالهه شروع ڪئي.

”ليگي به ڪاهي پيا آهن. بنگال ڪان هليا آهن ۽ هاڻي سنڌ جي نزديڪ اچي رسيا آهن. مس ڪري، سنڌ جي ڪانگريسي اڳوانن کي عقل آيو آهي جو لڏ پلاڻ جي صلاح ڏيئي رهيا آهن. ڪشو آبا اسين به ته آرتوار تي وڃي رهيا آهيون جوڌپور. منهنجي دل ته اول ئي پٺي چيو ته پنهنجو وطن ڇڏي وڃجي پر هر روز شڪارپور ۾ اچي ڏسان ته هرڪو تيارين ۾ آهي. ڪيترا پئنچ بزرگ ته هليا به ويا آهن. هاڻي ته اسان جا ميمبر صاحب به تيارين ۾ آهن. آخر انهن کي به ته دماغ آهي. ڪراچيءَ پيا اچن وڃن. ٽپال ۽ اخبارن ۾ پيا ليک پڙهن. دهليءَ بمبئيءَ کان احوال به انهن کي [illegible]

تي سيٺ شوالي سان جي باغ ۾ ميمبر صاحب به ويٺو هو. سڀ ڪجهه ڪولي رکيائين. ويچاري ڪجهه به نه لڪايو. پنجاب جون ڳالهيون ٻڌي هرڪو ائين ئي پيو چوي "ان کان ته شل ڌرتيءَ ۾ پاڻ پورو ڪجي."

ڳالهه کي روڪي، نماڻيون اکيون ڪري، سيٺ پنئينءَ سيٺ تي ويٺل پنهنجي پٽ هيري ڏانهن نهاريو. هيرو پنهنجيءَ مستيءَ ۾ نئون ڪتاب "سفيد وحشي" پڙهندو رهيو. پيءُ جي نهارڻ تي ڪنڌ مٿي کڻي ڏنائين ته شڪارپور اجان ڪوهه اڌ پرتي هئي.

سيٺ چاهي رهندو خانپور جي ننڍڙي ڳوٺ ۾ هو ليڪن سموري خبر چار رکندو هو. اخبار به روز پڙهندو هو ۽ هفتي ۾ ٻه چار دفعا شڪارپور ۾ ايندو هو ته به پنهنجن سان ويهي ملڪ جا احوال ڏيندو وٺندو هو. ابس به سؤ ايڪڙ زمين جا ڇڏي ويو هو، جنهن کي هاڻ وڌائي ٻه هزار جريب ڪيو هئائين. ڳوٺ ۽ آسپاس جي وڏيرن سان عمر جون ڳنڍيون هيس. ڳوٺ ۾ هڪ ٻئي سان ائين هلندا هئا جو ڪڏهن ڪنهن کي خيال به نه ايندو هو نه ڪو هڪ ٻئي خلاف ڪنهن جو هٿ به هلندو. پر گذريل مهيني اڌ کان شهر ۾ هراس فساد جون ڳالهيون ٻڌي، سيٺ جي دل به سسندي ٿي ويئي. پين کي ڏسي هن به فيصلو ڪيو ته هاڻي لڏي هلي جوڌپور رهجي. آرتوار ڏينهن سيٺ موهنداس سان گڏ وڃڻ جو ويچار ڪيو هئائين. اڄ صبح جو سوير اٿي، پٽ کي وٺي بگيءَ تي چڙهي خانپور کان شڪارپور ٿي هليو چمڙي جون ٻئگون خريدڻ. بگي اچي سٽيشن تي پهتي ۽ سيٺ پٽ کي مارڪيٽ ۾ وٺي

آيو، هوئن تہ ڪڏهين ڇهين ٻارهين مهيني مارڪيٽ ۾ ايندو هو. اڄ شڪارپور ايندي ڳوٺ ۾ يعقوب جي ماءُ سڏي چيو هوس ”هيري پيءُ وڃي ٿو شهر ۾ سير گوشت نہ وٺيو اچين. يعقوب ويو آهي سکر ۽ شام جو ايندو، لکيو اٿس تہ مهمان ايندا، انهن لاءِ ماني ٺاهي رکان.“

پنجو مل مارڪيٽ ۾ اچي ابراهيم جي دڪان وٽ بيٺو. جڏهن بہ مارڪيٽ ۾ ايندو هو تہ ابراهيم کان ٿي ساڳ وٺي ويندو هو. گهڻو ڪونہ ايندو هو. ان هوندي بہ ابراهيم سان سلام محبت جو رستو ٿي ويو هوس.

پنجويهہ سال اڳ پاڻ جڏهن شڪارپور ۾ رهندو هو تڏهن کان ان دڪان جو گوشت کاڌو هئائين. ان زماني ۾ ابراهيم بہ پنهنجي پيءُ قاسم وٽ ڪم ويٺو ڏسندو هو. سيٺ کي ڏسي، اڄ بہ هميشه وانگر ٻئي گراهڪ جو گوشت توريندي، ابراهيم چيو، ”سيٺ ڀلي آيا. حڪم ڪريو.“

”لاهہ هڪڙي ڪم کي“ پنجو مل چيو، ”آءٌ بيٺو آهيان.“

”ها ٻڌايو سيٺ“ ابراهيم ساهميءَ وارو گوشت ٽوڪريءَ ۾ وجهندي چيو.

”ڀين کي بہ هلاءِ.“ سيٺ ورائيو.

”بس سيٺ آيو رهيو. اوهان بہ ڇٽو. اڇو ٽا مهينہ بعد تہ اوهانکي مال نہ چونديءَ ڏيانو.“

”بہ سير نديو ڏج. خيال ڪج. ٻاڙي ۾ ڪي مهمان اچڻا آهن.“

”خيال ئي نہ ڪر، بادشاھ. اڳي ڪاٿي ڏوراپو ڏنو اٿمئي؟“

ڪاتي ڪٺي، ننڍو گوشت ڳولي، ٻہ سير تورڻ سيٺ جي نوڪريءَ ۾ وجھندي چيائين، ”ٻيو حڪم ڪر سيٺ؟“

”ھان اڇي ھيءَ پنو. اڌ سير ھن ۾ بہ ويڙھي ڏج.“ اڌ سير ٻيو بہ وٺي، سيٺ پنجن روپين جو نوٽ ڏيندي چيس، ”ھان، ابا پئسا گھٽا؟“

ابراھيم نوٽ وٺي باقي سوا روپيو موٽائي ڏنس.

”ابا اھو ڪڏھن کان؟“ سيٺ ڪلندي چيس، ”بس مھينو اڌ ٿيندو.“

”واھ ٻارھن آنن مان سوا روپيو ڪيئن ٿيو ھاڻي ڏيڍ. ھاڻي تہ واڌيا تا لڏين پوءِ تہ اھو ئي روپئي تي ويندو.“

”سائين چا ڪجي آھي تہ اجھان بہ سوا روپئي ۾ ھي منيان چار آنا ٻاھرون اسانکي نيشنل گاڊ (نيشنل گارڊ) کي ڏيڻا آھن. ھو ڏس سامھون بيٺو آھي. سائي سوٽ سان. حڪم آھي تہ ھندو گراھڪن کان چار آنا سير تي وڌيڪ وٺون. ٻيو اسانکي گوشت وڪڻڻو.“

”ھندو وٺي يا مسلمان. اسان جو ڪو ضد؟“ سيٺ بہ منٽ بيٺو رھيو. ڪيس ڪجھ سجھي آيو. ”اڙي چٽ تون مان سان بہ ائين ڪندين؟ ادي قاسم سان بہ ڪڏھن ائين ڪيو؟“ سيٺ پنھنجائيءَ سان چيس، ”سائين جيئن چئو ٻچا آھيون. ان لاءِ معاف ڪريو. ڪنھن چغلي ھڻين تہ منھنجو روزگار بند ٿي ويندو.“

”اڙي پر ابراھيم ھيءُ گوشت بہ تہ جمعدار يعقوب جي

.اءَ لاءِ ورتو اٿم، هوءَ تہ هندو نہ آهي."

"بس بختاور جيئن چئو، آءٌ لاچار آهيان." ابراهيم اصلي لفظ ائين چيا جڻ ڪيس سيٺ جي ڳالهہ تي اعتبار ئي نہ آيو، پر تہ بہ شرم اچي رهيو هوس. اتي سيٺ جو سالو ٽوپڻداس بہ اچي نڪتو. سيٺ سان رام رام ڪري چيائين "ابا ابراهيم ڇا آهي؟ اسانجي سيٺ کي ناراض ٿو ڪرين ڇا؟"

"سائين مسڪين آهيون، آءٌ ڇا ڪريان، هوءَ چئين آئي واري ڳالهہ آهي. اوهان کي تہ سڌ آهي." ٽوپڻداس سمجهي ويو ۽ سيٺ کي پاسيرو ڪري چيائين، "سائين هن جو ڏوهہ نہ آهي. ڏيڏ ئي وٺندا آهن." سيٺ گوشت واري ٿوٿري ڪٽي هيري کي ڏني ۽ مارڪيٽ مان ٻاهر نڪتو. ڇٺن آئن جي ڳالهہ سيٺ جي دل تي ڄڻ متر ڪو هٽي ڇڏيو. بلڪل ماٺ ۾ گنڀير منهن سان هلندو هليو. سندس ذهن وڏندڙ ۽ پختو ٿيندو ويو. ڪالهہ سيٺ شيوالمل جي باغ ۾ مکي ۽ ميمبر جي زبان مان ٻڌو هئائين، سو سندس دماغ ۾ تڪڙو تڪڙو ڦري رهيو هو. ميمبر کين ائين ئي ٻڌايو هو تہ اهي نيشنل گارڊ خوني سپاهي آهن جن کي باروت ۽ بندوقن جي سکيا ڏني وڃي ٿي تہ ٢ جون کان پوءِ هندن جو عام قتلام ڪري سگهن، سيٺ کي نيشنل گارڊ لفظ چوڻ تي نہ ايندو هو. نڪو ڪو ڪيس انهنجو پوئي هو ڇاڪاڻ تہ هاڻي ٻڪو خيال ڪري ڇڪو هو تہ وڃي ٿا جوڌپور ۾ آسودا ٿيون. ان ڏيپ ڏاءَ کان پري. پر اڄ مارڪيٽ ۾ پريان بيٺل سائي سوٽ واري سندس دل ۾ ڏيپ ۽ هراس پيري ڇڏيو. سندس سامهون اهو ئي سائي سوٽ ۽ ٿلهي بدن وارو ڦري رهيو هو.

”نئشنل گدر .... گدر.... گدر.... گدر....“ سندس دماغ ۾ چڻ چڪر ڪاٽي رهيو هو. سڄي بزار لنگهي ويو پر ڪنهن سان ڳالهايائين به ڪين. سڌو آيو بئگن واري جي دڪان تي.

عباس دڪان جي ٻاهران الوحيد اخبار پڙهي رهيو هو. سيٺ کي ڏسي اخبار رکي، مشڪندي چيائين ”سيٺ صاحب جو خير ڏينهن کان پوء ٿا اچو. خبرون ڪريو. ادي، اما سڀ خوش آهن؟“ ۽ پنيان هيري کي ڏسي هٿ کان وٺي ويجهو چڪي چيائينس ”اڙي سيٺ هيرانند، واه ڪاليج بند ٿيو ته ڪڏهن بازار ۾ به ڪين اچين.“

شڪارپور ۾ نيٺو مل جو گهر غريب محلہ ۾ هوندو هو ۽ سندس پير ۾ ئي عباس پنهنجي نندي ڌيء سان رهندو هو.

هيري مشڪندي ڳالهائڻ شروع ڪيو، ”نڪرڻ ئي ڪونہ ٿجي، ادا گهوٽ ۾ ويهي سارو ڏينهن پڙهان ۽ هارين سان ڦران.“

هيرو ڳالهائي رهيو هو ليڪن سيٺ اڃا خاموش بيٺو رهيو. هيرو ٽائي ويو ۽ وڏي بئگہ ڏانهن آڱر ڪٽي چيائين، ”بابا ڪيئن پوري ٿيندو؟؟“

سيٺ چڻ جهوٽن مان سجاڳہ ٿيو. ”هائو عباس اها ٿي ڏيکار. هوء پاسي واري بہ لاهج.“ عباس اتندي مشڪي پڇيو، ”سيٺ ڪاڏي تياري آهي؟“ عباس کي سيٺ جي رخ جي گنڀيرتا معلوم نہ هئي. هن سمجهيو تہ شايد گهٽي ڪم سبب سيٺ ڪنهن خيال ۾ آهي. سندس سوال تي سيٺ جي دل ۾ وري مارڪيٽ وارو سائو سوٽ اچي اکيان بيٺو ۽ دل ۾ آيس تہ هن مسلمان کان بئگہ ئي نہ وٺان. ان مهل بئگہ

ڏسي هيري چيو، ”هائو بابا هي ته پئي ٻڪون سنبون آهن.“ اهو ٻڌي سيٺ جو خيال ٿي ڦري ويو. مٺاچرو ڏسي چيائين، ”ادا گهڻا پئسا ڏيانءِ؟“ ان مهل سيٺ جو منهن وڌيڪ گنڀير ٿيندو ٿي ويو. پاسي ۾ هڪ دڪاندار مسلمان گراهڪ سان تڪو پئجي رهيو هو. پريان ڪي سائي سوٽ وارا اچي رهيا هئا ۽ سيٺ پنجو مل جو ساهه هيٺ مٿي ٿي رهيو هو. عباس به وائڙو ٿي سيٺ جي منهن ڏانهن ڏسي رهيو هو.

”سيٺ خير ته آهي؟ ڪاڏي باهر وڃي رهيا آهيو؟“

”هائو عزيزن ۾ ادا. ڏسين ٻڌين وينو. بارڻ ٻري ويو آهي. ڪنهن کي ڪونه ٿا ڇڏين. اسانکي به ته ڏيٺر پينر آهن.“

”ڏيٺر پينر“ ٻڌي عباس جي اکين اڳيان گذريل ويهن سالن جو نظارو ڦري آيو ته ڪيئن هيرو سندس ننڍيءَ ڌيءَ نوريءَ سان باهر گهٽيءَ ۾ ويهي رانديون ڪندو هو ۽ جڏهن رات جي مهل عباس دڪان تان موٽندو هو ته پئي ٻار ڊوڙي وڃي ٽنگن ڪان جهليندا هئس. ٻنهي کي هنج ۾ کڻي سيٺ پنجو مل جي گهر ۾ گهڙندو هو ته سندس پائيتو جاڻو، جنهن سان هيري جي ماءُ جي دل هوندي هئي، سو هيري جي ماءُ جي هنج ۾ ٿي ويٺي زور سان چوندو هو، ”باباماڻ اڄ توسان نه هلندس، امان وٽ هتي سمهندس.“

عباس به کلي هيري جي ماءُ کي چوندو هو، ”ادي چڱو جانو آيو تو کي ۽ مان هيري کي وٺي وڃان.“

ائين چوندي ٿهڪ ڏيئي هلندو هو ته هيري جي ماءُ آهستي چوندي هئي، ”چڱو وري واپس نه ونج.“

ڪجهه سال بعد جڏهن سيٺ پنجو مل شڪارپور ڇڏي

پنهنجن زمينن تي خانپور رهه لاءِ وڃي رهيو هو ته هيري چيس مان نه هلندس. روٽي ڪٽي ڪن ڪيا هئائين ۽ عباس خانپور ڪٽي ويو هوس.

اهي سڀ ڳالهيون ياد ڪري عباس سيٺ جي منهن ۾ نهاريو. هيري ۽ سيٺ، سيٺ ۽ هيري جي منهن ڏانهن تڪڙو تڪڙو نهاري رهيو هو. ائين ڪيئن ٿيندو؟ ڪنهن کي مجال جو هن هيري کي هٿ لائي؟ آءٌ مسلمان ڪين آهيان؟ ۽ پوءِ هن کي پنهن جو پٽ ڪيو آهي پوءِ ڇو هنکي ماريو ويندو؟ نه نه ائين ڪين ٿيندو.... ان مهل سيٺ وري پڇيس، "عباس پٺسا ڳهٽا؟" "پنجاهه ۽ تيهه اسي." عباس ڇرڪ پري چيو، "پر اوهين جوڌپور ڇو ويندا، سيٺ؟ ڪير اوهانکي هٿ لائيندو؟ سنڌ جا مسلمان ڇريا ڪين آهن جو واڻين تي هٿ هلائين. پنهنجا ابا امان اسان کان وسري ڪين ويا آهن. جن سان گڏ رانديون ڪري، واهه تي هڪ ٻئي سان ٻڏ تر ڪري ۽ هڪ ٻئي کي انبن جون ڪلون هيون سين، صبح سوير جو پٽيون ۽ سليٽون کڻي گاريون ڏيندا مڪتب هاندا هئاسون، ۽ منجهند جو نتهن اُس ۾ وکون کڻندا، رستي تي متن مان پاڻي پئندا گهر ورندا هئاسين انهن سان ڇو وڙهنداسين؟ توهان اسان جو ڇا بگاڙيو آهي؟ بنگال ۾ هندو مٺا يا بهار ۾ مسلمانن جو قتلام ٿيو، ان ۾ توهان ڇا بگاڙيو؟ وڏهن وزير ميمبر پاڻ ۾. هندوستان يا پاڪستان انهن کي ملندو. مان ته اهي ٿي ٻڌگون وڪڻندو مرندس ۽ تون به زميداري ڪمائي هاٻيو ويندين؟ پوءِ ڇو پاڻ ۾ ڦٽايون؟ متان سيٺ...." عباس اڃان ڪجهه چوڻ ٿي چاهيو ته سيٺ اهي [illegible] چيو،

”چڱو واداعباس، بگي ٻيهاري آيو آهيان.“ ۽ پئسا ڏيئي هلندو رهيو.

سيٺ ٽيشن تي اچي بگيءَ ۾ اڳيان ٽي ويٺو. بگي هلي ٿي مس ته شروع ڪيائين.

”ڏٺئه ڪِشو. هاڻي ته منهن ۾ موچڙو ٻئي اسانجا. ڪاسائي اسان هندن کان وڏيڪ پئسو وٺي گاردن کي پيا ڏين ته بندوقون ۽ باروت وٺن، سچ ٿي چيو چهلي ڪانگريسيءَ ته ابا هاڻي هندن جو خير ڪونهي. پٽ هيرا تون ٻاراڻو ضد ٿو ڪرين. ڏٺئه ته ابراهيم ڪاسائيءَ کي پنهنجي پيءُ قاسم جي دوستيءَ جو به ڪو ننگ پيو؟ هو ته اصل لاهي پائي بيٺا آهن. ڀلا چوي ڪير؟ سرڪار اُٽن پنهنجي سو پيا مستيون ڪَن. اسانجا ڪانگريسي ته ٻين صوبن ۾ مسلمانن کي نوڪريءَ مان ڪڍي ۽ مسلمان زميندارن کان زمين کسين ته دماغ جاءِ اچين.“

”بابا ڏٺئه ته ويچارو ابراهيم ڪيڏو نه ڦڪو ٿي لڳو ۽ ڪيئن پئي معافي گهريائين! هو ڪو اسانجو دشمن ٿوروئي آهن. اسان هنن کي ڇا ڪيو آهي؟ ڪي وڏا مسلمان ڏنگا ٿيا ته سيٺي کي ڏوهه ڪيئن ڏبو؟ ويچارو عباس ڏٺو ته ڪيئن نه رنو ٿي؟ مونکي ته قياس اچي ويو.“

”هڏين ٿو ڇوڪري جو ضد؟ هي ڇوڪرو ته رڳو انگريزي اخبارون پڙهي ڇاڏي. سيٺي کي مسلمانن جي هتاز مارائڻ ٿو چاهي. چوي ٿو ته جيڪي سنڌ ڇڏي باهر ويندا سي سنڌي ئي نه آهن ۽ آءٌ اهو پرچارشروع ڪندس ته سرڪار هڪ قاعدو پاس ڪري ته جيڪي سنڌ ڇڏي ويا آهن تنجي موٽي اچڻ تي سرڪار کين ڪتي ڪو به حق نه ڏئي، وري دوست به مليا اٿس اهڙا. الائي ڪهڙو هڪڙو انند ڪراچيءَ کان آيو

۽ هفتو اڳ وٽس رهيو پيو هو. اتي ڪاليج ۾ پڙهندو هو ۽ هتي ته سارو ڏينهن ئي اهي ڳالهيون ڪيائون ته هيءُ جو لڏپلاڻ شروع ٿي آهي ۽ هندن ۾ هراس آهي انکي بند ڪجي. ڇي: تحريڪ هلائجي ته سنڌ سنڌين جي آهي- هندو مسلمان سڀ سنڌي آهن- صدين لاڪر گڏ رهيا آهن سي ڪيئن غير جي لچائيءَ تي پنهنجو منهن ڪارو ڪندا؟ ابا ڪشو اسان جو ته هتي رهڻ مشڪل آهي. هيرو پلي رهيو پيو هجي. منهنجو سالو به هتي آهي، ڪونيءَ ٿي. ڪشو تون به هلي جوڌپور ۾ بگي هڪلج. هيءَ هتي ئي وڪڻي هل."

ڪشو هيترو وقت چپ ۾ ڳالهيون ٻڌي رهيو هو. ٿوري ۾ چيائين، "سيٺ اسين ڪاڏي ويندا سين؟ هي لوهي پٽن وارا ڦيٿا، هيءَ گهوڙي، هي خانپور جا مٽيءَ وارا رستا، ڳوٺ جا ننڍيون ٻارا، پاڙيسري جانو، ڪدو، مرتضيٰ، حسن بخش، موهن، رام ڪٿي هلندا؟ هي سڀ هلندا؟ ايسر سيڌي وارو هلندو؟ ماستر پمو هلندو؟ سيٺ هي وهندڙ واهه اتي هلندا؟ هيءَ مٺي بولي اتي ڳالهائيندو؟ هي مسلمان ڪو ڏاريا آهن ڇا جو اسانکي پورو ڪندا؟ اڙي سيٺ صدين لاڪر انهن سان ياٽرن وانگر رهيا آهيون، گهرن ۾ آياسين وياسين ۽ هاڻي اکيون بند ڪري خون وهائيندا ته اسان به سينا کولي بيهنداسون. ياٽرن هٿان بيگناهه مئاسون ته ڀڳوان به سرڳ ۾ موڪليندو."

سيٺ ڏنو ته مار! انلو نوڙهه ٿي ڪٽجي. چپ ڪري اچي گهر پهتو. گهر ۾ لڏپلاڻ جون ٽڪڙيون تياريون ٿي وهيون هيون. سامان سڙو معمورو گهر ۾ زالون پڌي رهيون

هيون. ڪتن ۽ فرنيچر کان سواءِ سمورو سامان ڍوئڻ لاءِ تيار ٿي رهيو هو. بسترا باسڻ، سجاوٽ جو ننڍو سامان، رڌڻي جا ننڍا وڏا دٻا وغيره سڀ ڳوٿين ۾ پئي بند ڪيائون. وڏي سفر ۽ دور مفاصلي لاءِ تياريون بہ وڏيون ٿي ڪيائون.

دروازي ۾ گهڙي، سيٺ ڏنو تہ سندس زال جو ڊچڻو آواز اچي رهيو هو. ڪنهن جي جواب ۾ ڳالهائي رهي هئي. ”ادا عثمان، اوهين ڀائو تہ لڪ لهو. پر ڏسين وينو تہ مرد ڇا پيا چون. مئا ڇٽ جالن ڪي ڇوتن کان وٺي پوءِ ڏاڍا جلم ٿا ڪن. پنهنجون جالون بہ وڪٽي وينا آهن. الائي مئن ڪي گهرجي ڇا؟ جنا پيو چوي پاڪستان ڏيو. پوءِ ڀلا ان ڪي ڏين ٿا؟“

”ادي اسان بہ تہ هتي رهيا پيا آهيون. چون ٿا ليگ (مسلم ليگ) نڪتي آهي جا چوي ٿي تہ هندن کي ماري پورو ڪبو. پر اسان تہ سمجهون ٿي ٿا تہ ڪنهنکي ٿا مارين؟ خانپور ۾ اچا مون بہ آندا آهن. ڪڏهن ڪا سڌ نہ پيئي. اوهانجي در جا ڪپڙا سنيندي هتن جون آڱريون ڊ گهيون ڪيون اٿم. وڏيري محمد خان جا ڪپڙا بہ آءٌ ٿي ڏئندو آهيان. پوءِ مونکي تہ ڪڏهن بہ ڏسڻ ۾ ڪونہ آيو تہ ڪوهندن جي ڪپڙن ۾ بانس آهي جو انهنکي پورو ڪريان. اڳلي سياري چورن جا پوُيولا هئا تہ آءٌ هر روز گهر واريءَ کي چوندو هوس تہ هن جهنگ جي جهوپڙيءَ کان ڪجهہ وقت وڃي پڪن ۾ رهہ. تہ اڏين ٿي چوندي هئي تہ، ”وڏيرو ۽ سيٺ جو ابو امان وينا آهن. انهن وٽ بندوقون اسانجي بچاءَ لاءِ ٿي تہ آهن.“ ادي اوهان هليا ويندا تہ آءٌ باقي ڪنهن جا

ڪپڙا ڏئندس. هيڏي ايندو ئي ڪير؟ باقي ڳوٺ جو ڪهڙو مسلمان پاڻ تي خدا جي لعنت آڻيندو؟ اڪبر، سومر، آچر سڀ اڪيون بند ڪري ڇڏيندا؟ نه ادي متان ڪڏهن اهو خيال ڪيو ائٽي. اڃن ۾ پنهنجي جوانيءَ کي خوار ڪين ڪرڏو آهي. اڇي سيٺ آءُ تو عرج ڪيانس."

وڏيري نورمحمد خان جي ڌيءَ نوران اهي سڀ ڳالهيون ٻڌي رهي هئي. نوران جي گهر ۾ آرتوار ڏينهن محفل ٿيڻي هئي. پڻس موڪليو هوس ته گهر وڃي ٿانو وٺي اچ. هوءَ اهي ڳالهيون ٻڌي وسميءَ ۾ پئجي وئي. ان مهل سيٺ به ٻٽ هيري سان گڏ ٻڪون ڪٺي اندر گهڙيو. نوران کي پنهنجيءَ اڇي ويڙهيو. هيري جي نندي پاڻ موهن سان هوءَ ڏينهن رات ويٺي ڪينهوءَ سان ۽ ٻڙن سان کيڏندي هئي.

"موهن به هليو ويندو." ڪيس ڌڌڪو اچي ويو. ٿانو وٺڻ ئي وسري ويس. ڊوڙي آئي جاءِ تي. "ابا سيٺ ۽ ماسي ته ڳوٺ سئون ئي هليا ٿا وڃن. سياڻي ئي ويندا. اجهو هاڻي سيٺ ٻڳان به وٺي آيو آهي."

وڏيرو سمجهي ويو. هو به ڪجهه ڏينهن لاڪر ٻڌي رهيو هو ته هندو هراس ۾ اچي سنڌ ڇڏي رهيا آهن. "ليڪن هيءَ ڳالهه ڪيئن جو سيٺ پنجو مل خانپور ڇڏي وڃي؟ اهو ته خانپور ئي ٽڪو آهي."

"نوران، ڌيءَ، سيٺ کي وڃي چئه ته وڏيرو هن وقت گڏجڻ ٿو چاهي."

سيٺ کي نياپو مليو ته ان مهل ئي آيو. منجهيل موڙهل ويٺو هو سو هڪدم هليو آيو.

خوش خيرعافيت ڪري ٻئي هڪ ڪٽ تي ويٺا. ”سيٺ“ وڏيري ڳالهه شروع ڪئي. ”نوران تي ڳالهه ڪئي ته تون ٻه ڪوٺ ڇڏي وڃي رهيو آهين؟“

”هائو وڏيرا، ڏسين وينو حال. ڪهڙي سلامتي رهي آهي. آخر ڏن دولت، زالون ٻار ته هرڪنهن کي مٺا آهن. دل ته چيو نه ٿي ڪيو پر ڇا ڪريان. شڪارپور وارو سيٺ موهنداس ۽ ميمبر صاحب ته هر روز ڪن ڪائي رهيا آهن. وتن سارو ڏينهن شهر ڦرندا. اڄ اتي آهن سپاٽي هتي به اچي نڪرندا.“

”سيٺ، هن ڳوٺ ۾ رهندي ڪوئي ڪنهنکي ڪجهه ڪري سگهندو؟ اسان ۾ ابي خالق جو خون ڪونهي؟ تو ۽ مون بندوقون ڇا لاءِ رکيون آهن؟ پوءِ ڪير ڪاهي ايندو؟ تو ڪنهنجو بگاڙيو ٿي ڇا آهي؟ مسلم ليگي آءٌ به آهيان، پر پوءِ تو کي خون ڇو ڪيان؟ تنهنجو هيرو ۽ موهن منهنجا ٻار نه آهن؟ گهٽيون راتيون مون وٽ گهاريون اٿن؟ منهنجي نوران تنهنجي ڌيءَ نه آهي؟ اٿئي ياد ته اڳلي سياري جڏهن ڏاڙيل ڪاهي آيا هئا ته ڪيئن نوران، هيري، موهن ۽ سندس مائٽن کي منهنجي حويليءَ ۾ بند ڪري، ٻاڻ بندوقون کڻي مقابلو ڪيو هئوسين؟ چورن سان ٻڳاسين ۽ هاڻي تو کي نيشنل وارا ماري ويندا. اچي ڪو هن ڳوٺ ۾ اسانجي اکين تي. باقي ڪنهن آڱر کڻي ته خير نه آهي. متان ڪڏهن سيٺ اهو خيال ڪيو اٿئي. هتي جمعدار يعقوب ڇا لاءِ وينو آهي؟ عملدار ۽ جمعدار ڇو وهاريا اٿون؟ تنهنجي عزت منهنجي آهي. خاطري ڪر ته جيسين آءٌ هن ڳوٺ ۾ وينو آهيان، تيسين ڪو منهنجي اما ڌيءَ ڏانهن اک نه کڻندو. تو کي

ٻپ ٽو ٽئي. ٽو ڪڏهن ڳالهه ٻه نه ڪئي اٿئي. اٿين لڪو ٽو پڇين؟ آخر ويندين ڪاڏي؟ جوڌپور، جئپور يا بيڪانير. اتي مان جهڙو دوست ملندو؟ هي حقو هوندو ۽ هي ڳوٺ، ٻنيون ٻارا، هوا پاڻي، ڊگا ڀور هي پاڙيسري يعقوب، آچر، ريوو مل، وشنداس اتي ڪين اٿئي. مارواڙين جي ٻولي نه ٻنهه ڪين سمجهي سگهندين. ڌارين ۾ وڃي دربدر ٿيندين. پوري ساڻي ٻه ڪين ملندو. ڏڪئي سڪي ۾ ڪير ٻه ويجهو ڪين ايندو. تنهنجا ٻار سي منهنجا ٻار. آءٌ ٽو اچي ڪٽ وجهي تنهنجي جاء ٻاهران پهرو ڏيان ۽ ڳوٺ جا جوان ڪڏي ڏينهن رات ڳوٺ جي چوگرد پهاري ٽا چڙيون. دل چاهي ٿي ته ادي، هيري ۽ موهن کي منهنجي حويلي ۾ موڪلي ڏي. نوران ماءُ سان گڏ رهيا پيا هجن. انور جو امتحان ٻه اڄ پورو ٿيو هوندو. ڏينهن ٻن ۾ اچي نڪرندو. هيري سان وندريو وينو هوندو. اٿن دماغ ساگيا. هو ٻه هتي اچي ته سارو ڏينهن پيو هارين سان هلي. هاڻي ته موهن ٻه ڏسان ٿو ته وٽي ٻنيون ٻارا گهمي هارين کي سيکاريندو ۽ وندرائيندو."

هيرو ٻه گهر مان نڪري ٻنين طرف وڃي رهيو هو سو ٻه اتان لنگهندي، وڏيري کي ڳالهائيندو ٻڌي بيهي رهيو. "بابا سون اوهانکي چيو ڪين ته هن ڳوٺ ۾ ڪجهه نه ٿيندو. پنهنجي ابي امڙ کي ڪير خوار ڪندو؟ سال گڏ گهارياسين ۽ اڄ هڪ ٻئي تي وار ڪنداسين؟ ليڪي ڪانگريسي وڙهن ته هن ڳوٺ جو ڇا؟ وقت آهي وزيرن، ميمبرن، ڪامورن جو. پنهنجي مطلب ڪارڻ پيا تنهن ويڙهائين. اجهو آيو زمانو ڦريو. ڏڪر سڪر ايندا ته پنهنجن وچهر سهه ٻه

آسان ڏيندا. جئپور علي ڏارين ۾ ڏڪا کائيا. اوهي نہ ڪي واهي. هتي وڏيرو تہ ويٺو آهي. ان جي هوندي ڪنهن خون ڪيو تہ گهوريو. شاهد تہ اٿين چوندا تہ ناحق خون ٿيو. پنهنجن هٿان مئاسون تہ ارمان نہ ٿيندو. لاش ڪٺي تہ پهچائي ايندو. پاهر ڪير اسانجي مرڻ ڏانهن بہ ڪين نهاريندو."

سيٺ کي ڳالهہ لڳي آئي. هنجي دماغ ۾ هيري جا پونان لفظ ڦري رهيا هئا.

"پنهنجن هٿان مئاسين تہ ارمان ڪهڙو؟ لاش ڪٺي تہ پهچائيندا؟ پاهر ڪير اسانجي مرڻ ڏانهن بہ نہ نهاريندو!"

سندس دماغ ۾ سڄي ڏينهن جا خيال ٽڪرا ٽڪرا ٿي ڊوڙڻ لڳا. ابراهيم ڪاسائيءَ ڪيئن نہ پڇڻ ۽ معافي طلبگارن وانگر ڳالهايائين. عباس ٻڪن وارو ڪيڏا نہ ايلاز ٿي ڪيائين.

پيو ڏوٻي، وڏيرو محمد خان، ڇا اهي اهڙا ٿيندا جو ماريندا؟ سون انهن کي ڇا ڪيو آهي؟ ڇائي ڪان پائرن وانگر رهيا آهيون. وڏيري جي منهن ۾ نهاري، سندس خاطري دل تي تري آيس. دل پڇڻ لڳس.

وڏيرو جو ڏانهس نمائين اکين سان نهاري رهيو هو ان نہ ڪئي چيس، "پنجومل، اچا بہ الڪو اٿئي تہ هان وٽ هو بہ بندوقون ڪٺي وڃي گهر رک. اڙي ابا جانو اوطاق مان اهي بہ بندوقون ڪٺي تون ۽ رجب علي سيٺ جي گهر پهرو ڏيو تہ آءٌ اجهو آيس. ڏسان تہ ڪير ٿو همٿ رکي مٿن گهوٽ ۾ اچي؟"

سيٺ جو دماغي گهوڙو ٽڪڙو ٽڪڙو هلي رهيو هو. پلا هو سيٺ موهنداس چو ٿو وڃي؟ پلا ميسر صاحب چو

پنهنجا ٻار روانا ڪيا آهن؟ پلا ڪاسائيءَ چو چار آنا وڌيڪ ورتائين، اتيئي عباس، ڏوٻي، ۽ وڏيرو پيو ياد ڪري. سامهون رجب ڪٽڪ جي ماني پنين ڏانهن ڪنيون ٿي ويو. ڏسي خيال آيس. هاٺو برابر ٻاهر ته ڪجهه ٻه نه ملندو. گيهه، ٻصر، مکڻ، ڏهي، ڍوڍو، انب اتي ڪٿي؟ پاپڙ نه هوندو ته تيل گيهه مٿان ٻاٺي ڪيئن پيئبو؟ هڪ ٻه ٽي چار پنج ڏهه منٽ ساڻ ۾ سوچيندو رهيو. سامهون جڏهن جانو بندوقون کڻي اوطاق مان نڪتو ته سندس خيال ٽٽو. تڏو ساهه پيري، اچا ٻه گنپير اڪين سان چيائين،"هاٺو وڏيرا، هاٺي ڪاڏي ويندس؟ پنهنجن پيرن هتان مٿاسين ته گهوريا سين."

ڪيرت ٻاٻائي

دشمن ڪير؟

(۲)

اڄ گهگو وڃڻ سان راموں بلڪل ٽڪڙو پنهنجي گهر ڏانهن راهي ٿيو. هونئن ته پنهنجن يارن دوستارن سان ڳالهائيندو ٻولهائيندو اوپاريون لهواريون ڳالهيون ڪندو اچي گهر پيڙو ٿيندو هو. سندس خاص نينهن رمضان سان هو، جو ته هڪ ته هن جو گهر پرسان هوندو هو ٻيو ته هو هڪ شريف غريب مسلمان هو. ابي ڏاڏي کان وٺي هنن جو هڪ ٻئي سان گهرو رستو هو. ڏک سک ۾ ڀائيوار هوندا هئا. جيڪڏهين ڪنهنجي گهر اٽو نه هوندو هو ته ٻئي جي گهران اڌارو وٺو پرائي وٺي ايندو هو. جيڪڏهين هڪ جي گهر دال ڀاڄي نه ٿيندي هئي ته ٻيو ڪوئي ڪسوئي پنهنجي دوست جي گهر ڏرو موڪلي ڏيندو هو. جيڪڏهن هڪ بيمار ٿيندو هو ته ٻيو سندس سار سنڀال لهندو هو ۽ دوا درمل ۽ ٽهل ٽڪور ۾ ڪين گسندو هو. هندو مسلمان هوندي به انهن ۾ سڳي ڀاءُ وارو قرب ۽ محبت هئي. ننڍي هوندي کان هو دوست ٿي رهيا هئا. گڏ "اٽي ڏڪر" راند ڪئي هئائون، چڊي سان کيليو هئائين. گاجرا واه ۾ گڏ وهنجيا ۽ تريا هئا سارو وقت هڪ ٻئي جي گهر پيا نينگر ٿيا ڏيندا هئا. وڏا ٿيا تڏهن به خوش قسمتيءَ سان ساڳئي ڪارخاني ۾ ڪم ڪرڻ لڳا.

رامي جو گهر ڪارخاني جي اولهه طرف مزدور بستيءَ ۾ هو، مفاصلو چڱو چوکو هو. رامون تڪڙيون تڪڙيون وکون پريندو پئي ويو. سندس وکن جي رفتار کان دماغ جي رفتار تيز هئي- سندس دماغ ۾ هڪڙيون خالي لهرون ٿي لٿيون ته ٻيون ٿي چڙهيون. سندس پيشاني تي غم جا سخت بادل نمودار هئا، ڏک ۽ پريشاني پئي هڪئي وقت کيس گهيري ويا هئا- روزانو ته هو بلڪل خوشيءَ ۽ موج مان لڏندو لمندو ڏاڙا ڳشا هڻندو گهر موٽندو هو پر اڄ ڪارخاني جي اندر جيڪو ٻڌو ۽ ڏٺو هئائين تنهن هن جي سموري خوشي ۽ ڪل اڏائي ڇڏي هئي. منجهند جي مانيءَ جي ڇوٽيءَ وقت هميشه وانگر سڀ مزدور ڪم تان لٿا- پنهنجي پنهنجي جڳهه تي ماني کائڻ کي لڳي ويا. ڇوٽيءَ وارو ڪلاڪ ڪارخاني جي زندگيءَ ۾ هڪ عجيب لطف ۽ موج وارو وقت هوندو آهي، جنهن ۾ مزدورن جي کل ۽ خوشي ۽ چهل پهل ڪارخاني جي خشڪ ۽ بي سواد جيوت کي سلوڻو ۽ لذيذ بنائي وجهندو آهي- هرڪو مزدور پنهنجي موج ۾ اچي ويندو آهي، ڪير ڏاڙهي ڳشي ۽ چرچي ڀڳهي ۾ مشغول ته ڪي ٽڻن ڦٽن راڳن ۾ مست ته ڪي پنهنجي ڳالهين ۾ رڌل نظر ايندا آهن. اڄ جي ڇٽيءَ ۾ روزاني وهنوار ۽ نموني کان ڪافي تبديل هئي. فضا ۾ قبر هئي. چرچي ۽ موج جي بجاءِ نراسائي هئي. سڀڪو مزدور پنهنجي نموني ماني کائي رهيو هو. ڪي پاڻ ۾ ٿولي ناهي سُس پُس ڪري رهيا هئا- رامونءَ کي مغز ۾ ڪين وېٺو ته ماجرا ڇا آهي- هن اڳيئي ته ڪڏهن به اهڙي نراسائي ۽ خاموشي اهڙي ڳوڙهيلي ويو منڊل ۾ ڪين ڏٺي

ٿئي. راميءَ کان رهيو ڪين ٿيو؛ هو به هڪ اهڙي ٽولي جي پر ۾ ويٺي انهن جون آهستي ڳالهيون ٻڌڻ لڳو. هو پاڻ ۾ آهستي ڳالهائي رهيا هئا. رامون بلڪل انتظاري سان ٻڌڻ لڳو. ڪنهن چيو ته ٻڌو اٿئون ته جلد شهر ۾ هندو ۽ مسلمانن ۾ جهڳڙو ٿيڻ وارو آهي. ٻئي چيو ته مسلمانن جي حڪومت آئي هاڻي ته هندن جو خير ڪونه آهي، چو ته هندن کي ماريو ويندو. رامون ڪن سرلا ڪري هيءُ عجيب بحث ٻڌڻ لڳو.

راميءَ جو دماغ چڪر ڪائڻ لڳو. هن پنهنجي زندگيءَ ۾ اهڙي قسم جون ڳالهيون ڪين ٻڌيون هيون. شروعات ۾ ڪيس ائين پاسڻ لڳو ڄڻ ته هو ڪو اڻوٽندڙ خواب ڏسي رهيو آهي ۽ هي جنن ۽ پرين جون ڳالهيون ٻڌي رهيو آهي پر آهستي آهستي حالتن کي ۽ ڳالهين کي سچو سپنو سمجهي پنهنجي مغز ۾ وهارڻ لڳو. هندو مسلمان پاڻ ۾ وڙهندا؟ هن دل کان سوال ڪيو. چو وڙهندا؟ ڪيس ڪو به جواب ڪونه مليو. هو منجهي پيو ۽ سوچڻ لڳو ته هي چا ٿا چون. چريا ٿيا آهن يا سؤداءُ هنن جي مٿان غالب پئجي ويو آهي. مسلمانن جي حڪومت آئي آهي.... راميءَ جي دماغ ۾ گونجڻ لڳو. هي سوچڻ لڳو........ هن ڪيترا پيرامزدورن جي ميڙ ۾ ليڪچر ٻڌا هئا؛ يونين جا ليڊر ته هميشه اسانکي چوندا آهن ته هي ڌارين ۽ انگريزن جي حڪومت ۽ سرڪار آهي جنهن ۾ اسان هندستانين، هندو ۽ مسلمانن کي پيڙهيو ٿو وڃي........ اسانکي آزادي به گهرجي پنهنجو راڄ جنهن ۾ اسان تي ڪو به ڌارين حڪومت نه ڪري، اسين پنهنجو پاڻ سرڪار ٿيون ۽ پاڻ تي حڪومت ڪريون ته چا هاڻ سچ پچ مسلمانن جي

حڪومت آئي آهي .... اسانجي پاڙن ۾ اسانجي حڪومت آئي؟ تہ پوءِ هاڻي اسانکي ڇا گهرجي. آزادي تہ ملي ويئي- رامون منجهي پيو تہ پوءِ هندن کي مسلمان ڇو ماريندا. هيءَ تہ عجيب اسرار آهي- هنجو دماغ وڌيڪ سمجهي نہ سگهيو- ڪيتري ڪوشش ڪندي بہ هو اونده ۾ هٿوراڙيون ڏيندو رهيو.

هوڏانهن خوب بحث هلي رهيو هو. ڪنهن چيو تہ هينئر اسانجو خير ڪونہ آهي. مسلمان تمام وڏيون تياريون ڪري رهيا آهن. بلڪل جلد فساد لڳڻ وارو آهي، جنهن ۾ هندن جي جان، مال ۽ شان جي ڪابہ سلامتي ڪونہ آهي. هرڪو پنهنجو رايو پيش ڪري رهيو هو. ڪنهنجو ويچار هو تہ اسانکي بہ خوب تياريون ڪرڻ گهرجن ۽ مقابلي لاءِ تيار رهڻ گهرجي. ڪنهنجو ويچار هو تہ هتي رهڻ سان اسانجي ڪابہ سلامتي ڪين ٿيندي تنهنڪري هتان لڏي ڪنهن پرواري هندو رياست ۾ هلي زندگيءَ جا باقي ڏينهن بسر ڪرڻ گهرجن. رامون جو مغز ويتر وڌيڪ ڦرڻ لڳو. هنکي ڪجهہ بہ سمجهہ ۾ ڪين ويئو- پنهنجن خيالن ۾ محو هو. خيالي درياه ۾ غرق ۽ غلطان. پاڻ کي بي چين ۽ بي آرام سمجهڻ لڳو. ڪلاڪ ختم ٿيو تہ سڀ مزدور وڃي ڪم تي چڙهيا. سيڪو پنهنجي ڪم ۾ مشغول هو. ڪارخاني جي اندر پڻ روزاني فضا ڪين هئي. لوهي مشين سان گڏو گڏ انسان پڻ مشين جي پرزن وانگر هلي رهيا هئا. خوشيءَ جي لهر جي بجاءِ نراسائي ۽ ماندائي غالب هئي. رامون پنهنجي جڳهہ تي ڦيٿيون وجهي رهيو هو پر ساڻ ئي سات سندس دماغي مشين پڻ چالو هئي. هو ور ور ڪري ڳالهين کي سوچي رهيو هو پر سندس دماغ ۾ هڪ

چيز به سمجهه ۾ نه اچڻ لڳي. گهو گهو وچڙ ڪانپوءِ به هنجي مغز تي سڄي ڏينهن جا خيالي منترڪا زور سان ڏڪ ڏڪ ڪري رهيا هئا ۽ هو سڌو ٿي پنهنجي گهر ڏانهن راهي ٿيو هو.

رامون گهر پهتو ۽ ڪپڙي تڪر هٿ ۾ ڪٺي راشن شاپ ڏانهن روانو ٿيو. هيءَ سندس روزاني ڪار هئي جيئن ڪارخاني مان روز وٺي شام جو موٽندو هو تيئن جيڪي بارهن آنه روزانو ملندو هئس، انهن مان چار آنه گهر ۾ رکندو هو باقي ۸ آنه ڪٺي دڪاندار وٽ ايندو هو جنهن مان اتو تيل ۽ دال وٺي گهر ايندو هو. سندس زال ماني تيار ڪندي هئي جا هو اڌ رات جو ڪائي سمهي پوندا هئا ۽ باقي بچيل مان هو صبوح جو اڌ حصو ڪٺي مل ڏانهن روانو ٿيندو هو. رامون دڪان تي پهتو. هميشه وانگر قطار لڳي پئي هئي، هو پڇاڙي ۾ بيهي رهيو. جيستائين سندس وارو اچي تيستائين ڪيس اوباسيون ڏيئيون هيون، هر ڪو چپ چاپ پنهنجو سيڌو وٺندو رهندو هو ۽ هر هڪ واري سان رامونءَ جو هڪ نمبر ويجهو ايندو رهيو. ايندڙ ماڻهو هڪ هڪ ڪري سندس پٺيان قطار لڳائيندا رهيا. هڪڙو آدمي جيئن دڪاندار کان سامان وٺي رهيو هيو تيئن هنڪان سوال پڇيائين، ”ها پائي! هيءُ جو اسان ٻڌو آهي ته شهر ۾ جلد هندو مسلم فساد ٿيڻا آهن اها ڳالهه ڪيئن آهي؟“

”ها! ابا اسان به اهي افواه پيا ٻڌون خبر ته خدا کي آهي ته الائي ڇا ٿيندو،“ دڪاندار دال تارازيءَ ۾ وجهندي چيو.

”چون ٿا ته هندو هتان لڏي ٿا وڃن.“

ساڳئي ماڻهو وري سوال پڇيو.

”هائو، ڪيترا شاهوڪار سيٺيون پنهنجون جايون جوڌپور ۾ ونني آيا آهن ۽ ڪي ته سچ پچ لڏي ٻه ويا آهن،“ دڪاندار وراڻيو.

”پائي! تنهن جي معني ته تون ٻه هتان هليو ويندين، پوءِ اسانکي سيڌو سامان ڪير ڏيندو؟“ ڀئي ڪنهن وچ ۾ سوال ڪيو.

”نه بابا مان ڪيڏانهن ويندس. ٻچن کي ڪٿي رلائيندس ۽ دربدر ڪندس. منهنجا ابا ڏاڏا هت نپنا ۽ مئا مان هاڻي ڪيڏانهن ويندس.“ دڪاندار جواب ڏنو.

رامون بلڪل انتظاريءَ سان هيءَ گفتگو ٻڌي رهيو. آدمي پنهنجي سامان کي هڙ ۾ ٻڌي رمندو رهيو. هڪ پيرو وري سندس دماغ چڪر ڪائڻ لڳو. هڪ پيرو وري سندس دماغ تي هڪ ڀاري متڙڪو نڪاءُ ٿي ويو، هو وڏي مونجهاري ۾ غلطان ٿي ويو. نراسائي ۽ دک سندس پيشانيءَ تي نظر اچڻ لڳو. بيحد پريشان ٿيڻ لڳو. سندس وارو آيو، هو دال ۽ اٽو ونني گهر ڏانهن روانو ٿيو. واٽ تي پنهنجي خيالن ۽ ويچارن ۾ ٽڙندو ٽاٻڙندو اچي گهر پهتو.

سج لهي ويو هو، اونده آهستي آهستي وڌندي پئي وئي. گوڙ ۽ گهمسان تي آهستي سانت پنهنجو رعب ڄمائيندي رهي. ٻاهر گهٽيءَ ۾ ميونسپل جي بتي ٻري هئي. اندر گهر ۾ ڏيئو ٽمر ٽمر ڪري رهيو هو. رامونءَ جي زال ماني پچائڻ ۾ مشغول هئي. راموءَ بلڪل آداس منجيءَ تي ليٽي پيو هو. ڪيس سمجهه ۾ ڪين ٿو اچي ته اڄ سندس روزاني خوشي ڪاڏي غائب ٿي ويئي ۽ ايترو مونجهارو ڪيس ڇو حيران ڪري رهيو آهي. جيستائين سندس ماني تيار ٿئي، تيسين هو

ٻاهر تڏي هوا کائڻ لاءِ نڪتو. بستيءَ جي وچ ۾ هڪ مٽيءَ جو ڪچو ٿلهو هو. جنهن تي رات جو ماني کاڌي کانپوءِ بستيءَ جا ننڍا وڏا اچي ويهندا هئا ۽ زماني جي ڳالهين ٻولين ۽ روزاني خبر چار ۾ ڪجهه وقت وڃائي پوءِ وڃي آرامي ٿيندا هئا. رامونءَ ٿلهندو اچي ٿلهي جي هڪ ڪنڊ وٽ ويهي رهيو. سندس ڪن تي آواز جو پڙلاءُ پيو. بستيءَ جا ٻئي پريا مڙس پاڻ ۾ گفتگو ڪري رهيا هئا.

هڪ ٻڍي چيو، "ڪهڙو نه زماني جو رنگ بدلجي ويو آهي جيڪي اڳ ۾ سڄڻ هئا اهي هڪ ٻئي جا خوني ٿي پيا آهن."

"جنجي گهرن ۾ اسين رانديون ڪري وڏا ٿياسين اڄ اهي اسان جا دشمن ٿيندا ڪهڙو نه عجيب زمانو!" ٻئي سِرُ ونائيندي چيو.

"مسلمان اسانجا هيترو وقت پاڙ ڏي رهيا آهن پوءِ هينئر اسان سان ڇو وڙهندا." هڪ سوال ڪيو.

"پاڻي وڏن ماڻهن جي ضدن ۽ جهڳڙن عام خلق کي اچي ٻوهي ۾ وڌو آهي." ٻئي وراڻيو.

"اسان جون پينرون مائرون سندن پينرون ۽ مائرون نه آهن ڇا پوءِ هو انهن تي هٿ ڪيئن هلائيندا،" هڪ چيو.

"پاڻي مان به ته اها ٿو ڳالهه ڪيان ته ائين ڪيئن ٿيندو." ٻئي تائين ونائيندي چيو.

رامون وڌيڪ وقت اتي ويهي نه سگهيو. هو بلڪل جلد اتان اٿي تڪڙو تڪڙو روانو ٿيو ۽ سڌو اچي گهر پهتو. ماني تيار ٿي. هو کائڻ ويٺو. ڪيس ماني ننڍي وڏي تڏهين به ٻک

ٻجھائڻ لاءِ ڪانئيندو رهيو. روزمره ڪان بلڪل گهٽ ماڻي ڪائي هو منجيءَ تي ليٽي پيو. تمام ٿڪل هوندي به ڪيس ننڊ نه آئي. هن اکيون بند ڪري سمهڻ جي ڪوشش ڪئي پر هنکي ننڊ نه آئي. هو تارا ڳڻيندو رهيو. سڄي ڏينهن جا واقعا هڪهڪ ڪري سندس اکيان سئنيما جي تصويرن وانگر ڦرڻ لڳا. دير دير تائين دماغ جي پڙدي تي عجيب کيل هلندا رهيا ۽ پوءِ خبر نه آهي ته ڪڏهن کيس ننڊ اچي وئي.

مٿئين واقعي کي هفتو گذري چڪو آهي. رامي جي حالت روز بروز خراب ٿيندي رهي. هر روز هو نيون ڳالهيون ٻڌندو رهيو. اڄ ڪلڪته ۾ فساد لڳا. اڄ بمبئي ۾ جهڳڙو وڌي ويو آهي. هزارين هندو مسلمان هڪٻئي جي هٿان قتل ٿي ويا. سوين ماڻهون دربدرٿي پئجي نڪتا آهن ۽ پريشان گهمندا رهن ٿا. سنڌ ۾ حالتون خراب ٿينديون ٿيون وڃن. ڪيترا سنڌي ماڻهو پر وارين رياستن ڏانهن لڏي ويا آهن. پاڙن جا پاڙا لڏ پلاڻ ڪرڻ جا سانباها ڪري رهيا آهن. جدا جدا شهرن جون پنچاتون ٻاهر وڃڻ جا رستا ڳولي رهيون آهن. روزانو هنجو مٿو چڪر ڪانئيندو هو. هو پريشان رهندو هو. ويچار ڪندو هو ته هيءُ چوڌاري ڇا ٿي رهيو آهي، هي ڪهڙو عجيب کيل ملڪ جي اندر هي رهيو آهي.

اڄ هڙتال جو ڏينهن آهي، رامي دل ۾ ويچار ڪيو ته ڪارخاني ڏي وڃان يا نه؟ اڳي ۾ ته اسٽرائيڪ ٿيندي هئي ته هو گهٽو ڪري گهر ۾ ويهي رهندو هو. کيس وڏيون ڳالهيون ته سمجهه ۾ ڪين اينديون هيون، فقط کيس اها خبر هئي ته ڪارخانيدار ڪان پنهنجي حق جون طلبون پيش

ڪيون ويندڀون هيون جنهن ۾ هنجو ٻه پلو هو تنهن ڪري هو پڻ مزورن سان گڏ ڪم تي ڪمڻ چڙهندو هو. هنجي دل اڄ ٻه گهر ۾ ويهي رهڻ تي هئي پر ڪيس الأئي ڪهڙو خيال ڪارخاني ڏانهن ڇڪي رهيو هو. هو اٿيو ماني ٽڪر ڪپڙي ۾ ٻڌي ڪارخاني ڏانهن رخ رکيائين. هن رات جو ننڊ ڪئي هئي پر بدن جو هرهڪ عضوو سور ڪري رهيو هوس. سندس جسم بلڪل ڳورو هو ۽ وسامي رهيو هو. بدن ۾ هڪ عجيب ٿڪاوٽ محسوس ڪري رهيو هو ٿورن ڏينهن کان سندس جسم ۾ اها تازگي ۽ فرحت غير حاضر هئي. سندس رات جو ننڊ آرام ڦٽي ويو هو. هو ڪارخاني کي ويجهو پوندو ويو ته مزدورن جي هڙتال ۽ وڏنڌڙ ميڙ کي بخوبي ڏسندو رهيو. جانٺا جوان سندس ڪارخاني جا رفيق دروازي وٽ محڪم ۽ مضبوط ارادي سان بيٺا هئا ۽ اندر ويندڙ مزدورن کي روڪي رهيا هئا ۽ کين سمجهائي رهيا هئا ته مزدور اتحاد ٿي اسانجي فتح جو مضبوط هٿيار آهي. انقلاب زنده باد ۽ دنيا جا مزدور متحد ٿي وڃو جا نعرا آسمان تي گونجي رهيا هئا. مزدور وڏي آواز سان ڳائي رهيا هئا.

ساري دنيا کي مزور يه وقت آيا،
جنگ هماري آخرين اس پر هئہ فيصلا.

ٽڪڙو ٽڪڙو مزدور هر طرف کان ڏوڪيندا آيا. ڏسندي ڏسندي وڏو شاهي ميڙ ٻڌجي پيو. مزدور اڳواڻ ڪرسيءَ تي اٿي بيٺو. چوڌاري خاموشي ٿي ويئي. پر جوش اکرن ۾ هن تقرير شروع ڪئي، ”رفيقو اڄ اسان پنهنجون واجبي طلبون پيش ڪيون آهن، اسان جا حق آهن جن لاءِ اسانکي

متحد ٿي بيهڻ گهرجي. ڪارخانيدار توهان کي لالچيون ۽ دڙڪا ڏيندا. توهانکي ٽپلائڻ جي ڪوشش ڪندا. توهين انهن جي ڄار ۾ ڦاسي نه وڃجو. اڄ نئين قسم جي هوا لڳي رهي آهي. هي ڪارخانيدار توهان جي اڳيان اڄ نئين سر مذهب ۽ ڌرم جون ڳالهيون ڪندا. هندستان ۽ پاڪستان جا ٻوٽا ٻڌيندا. اها انهن جي صرف چالاڪي آهي. مزدورن جو مفاد هڪ آهي ۽ مزدور اهڙين چالاڪين ۾ ڪين ڦاسندا. اڄڪلهه هراس پيدا ڪيو ٿو وڃي ۽ نئين قسم جو ڀوت پيدا ڪيو ويو آهي. هي فساد سرمائيدارن جا هٿرادو پيدا ڪيل آهن جيئن هو اسان کي ويڙهائي پنهنجا مطلب سڌا ڪن. اسان مزدور هڪ طبقي جا آهيون ۽ هي سرمائيدار اسان جا دشمن آهن جيڪي اسان ۾ نفاق پيدا ڪري پنهنجي طاقت ۽ هستي قائم ۽ مضبوط ڪرڻ گهرن ٿا. اڄڪلهه جيڪي افواه پيدا ڪيا ويا آهن اهي هٿرادو آهن. مزدورن کي ڇا آهي جو اسان کي دٻ ڪرڻ گهرجي. اسين پاڻ ۾ ڇو وڙهون ۽ پنهنجو گلو ڇو ڪپيون. مال ملڪيتون، محل ماڙيون ۽ طاقت انهن جي هٿ ۾ آهي اسان ڇا لاءِ لڙون - پيٽ بکيو، جسم اگهاڙو آهي. اسان جو جهاد هڪ ٻئي جي خلاف نه پر مٿين طبقي جي خلاف آهي، اسان جي مزدور برادري هڪ آهي. هيءُ ملڪ ۽ ديس اسان جو آهي، هيءُ شهر اسان جو آهي. هر چيز تي اسان جو حق آهي. اسان جي هيءَ گڏيل ملڪيت آهي. اسين پنهنجي ملڪ ۽ شهر جي اندر ٻي شانائتيون حالتون پيدا نه ڪرڻ ڏينداسين."
ميڙ ۾ بلڪل خاموشي هئي، هرڪو مزدور غور سان تقرير

ٻڏي رهيو هو. وچ ۾ تاڙين ۽ نعرن سان آسمان فلڪ شگاف ٿي رهيو هو. رامي اڳ ۾ اهڙي قسم جي فضا ڪين ڏٺي هئي. هيءُ پهريون دفعو هو. هو بلڪل انتظاريءَ مان هر چيز کي ڏسي رهيو هو ۽ ٻڏي رهيو هو . سندس دماغ عجيب چڪر ۾ هو. هو ڪيل جي ٻي تصوير ڏسي رهيو هو. سندس دل ۾ عجيب امنگ ۽ اڌما اٿي رهيا هئا. سندس جسم جي هر نبض چڪجي ويئي هئي. هن جا وار ڪڙا ٿي ويا هئا. هنجو ساه ٽڪڙو ٽڪڙو ڪجي رهيو هو. اوچتو پوليس! پوليس!! جو آواز آيو. لنبازي شروع ٿي ويئي هئي . مزدور زمين دوز ٿي رهيا هيا. هندو مسلم مزدورن جا جسم رت سان تر ٿيندا رهيا. هو هڪ ٻئي سان گڏوگڏ زمين داخل ٿيندا ويا. ٻنهين جو خون گڏ وهڻ لڳو. سندس گذريل هفتي جو غبار ڪن ۾ غائب ٿي ويو. هن جي دماغ جي صفائي ٿي ويئي هئي. هن جو مونجهارو ختم ٿي رهيو هو. گذريل واقعا ڪيس سپنا محسوس ٿيڻ لڳا. حقيقي اتحاد جي تصوير سندس اڳيان هئي جنهن ۾ سڀني مونجهائيندڙ مسئلن جو حل ڏسي رهيو هو. هو وڌي اڳتي ويو ۽ ميڙ ۾ داخل ٿيو. چوڌاري اکيون ڦاڙي نهارڻ لڳو. سندس هندو مسلم رفيق رت ۾ رنگيل هئا. اڄ سندس دل خوش هئي ۽ هو مشڪي رهيو هو ۽ دماغ ۾ عجيب ولوڙا هئا. راما ياڏو! سندس ڪن تي ننڍو آواز پيو. هن چوڌاري نهاريو. ٿورو پري رمضان رت ۾ تر پيو هو. هو جلد اوڏانهن ڊوڙيو. ڪيس پنهنجي آغوش ۾ کڻي سندس مٿو پنهنجي گوڏن تي رکي سندس رت پنهنجي ڌوتيءَ جي ٻاسي سان اُگهڻ لڳو. سندس دماغ ڏک ڪري رهيو

هو ۽ دل ڳالهائي رهي هئي: ”هي ۽ هندو مسلمان جو جهڳڙو نه آهي پر سرمائيدارن جي چالاڪي آهي، سرمائيدار ئي اسانجا دشمن آهن ۽ نه غريب مسلمان؛ هي غريب مسلمان ته اسانجا ڀائر آهن، اسانجي جگر جا قطرا هو اسانکي ڇو ماريندا، هو ته اسان سان ڪلهي ۾ ملائي گڏ خون وهائيندا؛ هنن ڪي مارڻ مان ڇا ورندو؟ هننجي قسمت ته اسان سان ڳنڍيل، آهي. مظلوم هندو ۽ مسلمان جي قسمت.“

ورهاڱي کان اڳ، جا بهترين ڪتاب
جيڪي هاڻ اڻ-لڀ ٿي ويا آهن

سهڻي پبليڪيشن

جي پاران انهن کي ٻيهر شايع ڪرڻ جو پروگرام شروع ڪيو ويو آهي. پهريون ڪتاب اوهانجي هٿ ۾ آهي.

ايندڙ ڪجهه ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا

١- سفيد وحشي ڪهاڻيون — شيخ اياز

٢- آرسي — ڪهاڻيون — آسانند مامتوراء

٣- شاعر — ناول — آسانند مامتوراء

٤- ورهاڱي کان اڳ جون چونڊ ڪهاڻيون — مختلف ڪهاڻيڪار